

Татара Вронська, Світлана Ляковська (м. Київ)

Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко: професійні ліфти у біографії розвідника

У статті здійснена спроба реконструювати життя, професійні злети та падіння маловідомого не лише для широкого загалу, а й для наукової спільноти, радянського розвідника, українця Михайла Тимошенка, який у 1933 р. під псевдо Голуб працював віце-консулом у дипломатичному представництві СРСР у Львові, обіймав інші – не менш значущі посади у системі органів державної безпеки, а також викладав спецдисципліни у відомчих навчальних закладах НКВС-НКДБ (м. Київ) у воєнні та повоєнні роки. Висвітлюються обставини його репресування у роки «Великого терору», боротьба за звільнення з-за тюремних ґрат, подальші переслідування та дискримінація у наданні відповідного статусу вже після примусового виходу на пенсію. Звизвісті стежки життя та кар'єри цієї людини дають змогу зрозуміти багато позалаштункових нюансів функціонування системи органів внутрішніх справ та державної безпеки у 20-40-ві роки, підняти завісу утаємниченості над раніше не відомими – але надзвичайно важливими аспектами історії України. Пропонована наукова розвідка є продовженням започаткованої серії публікації з історії радянських і вітчизняних спецслужб, зокрема, системи підготовки кадрів і соціально-політичних портретів викладачів спеціальних відомчих освітянських установ.

Ключові слова: Розвідка, контррозвідка, радянські спецслужби, віце-консул, резидент, агент, Іноземний відділ, репресії, шпигунство, тюрма, слідство, оперативна робота, розвідувально-диверсійні групи, спецдисципліни.

Tamara Vronska, Svitlana Liaskovska

Soviet «vice-consul» in Lviv Mykhajlo Tymoshenko: professional elevators in biography of secret service agent

There is a try to reconstruct the lifestyle shown in the article, professional rises and falls of the Soviet secret service man, who was very little known not only for the public, but also for the scientific circles - a Ukrainian man, Mykhailo Tymoshenko by name. He worked as a Vice Council under the nickname of «pigeon» in 1933 in a Diplomatic Rep Office of the USSR in the city of Lviv. He also occupied very important positions in the KGB system and taught special subjects in the KGB & NKVD facilities and Departments in Kyiv. During the war time and in the post war period there were circumstances of his personal abuse during the years of «Big Terror», fighting for the release from jails, followed by the legal prosecution & discrimination in issuance to him a corresponding status after retirement. The winding steps of life and career of this person give us a clue to understanding of the «behind the curtain» peculiarities of the functioning of the Interior System as well as the KGB departments in the 20-40 ies., that would raise the curtain of mystery of the unknown before, and very important aspects of the history of Ukraine. The proposed scientific research is a continuation of the publication series of the existing Soviet & local special task forces, and of the preparation of Staff and their socio-political portraits at the special educational facilities.

Key words: Intelligence, counter intelligence, Soviet special task forces, Vice - Council, resident, Agent, Foreign Department, abuse, spyware, jail, Investigation, operational work, combat reconnaissance groups, special subjects.

Татара Вронская, Светлана Ляковская

Советский «вице-консул» во Львове Михаил Тимошенко: профессиональные лифты в биографии разведчика

В статье предпринята попытка реконструировать жизнь, профессиональные взлеты и падения малоизвестного не только для широкой общественности, но и для научной среды, советского разведчика, украинца Михаила Тимошенка, который в 1933 г. под кличкой Голубь работал вице-консулом в дипломатическом представительстве СССР во Львове, занимал другие – не менее ответственные должности в системе органов государственной безопасности, а также преподавал спецдисциплины в ведомственных учебных заведениях НКВД-НКГБ (г. Киев) в годы войны и послевоенный период.

Ключевые слова: Разведка, контрразведка, советские спецслужбы, вице-консул, резидент, агент, Иностраный отдел, репрессии, шпионаж, тюрьма, следствие, оперативная работа, разведывательно-диверсионные группы, спецдисциплины.

У залі суду (жовтень 1933 р.)

Старший лейтенант
держбезпеки
Михайло Тимошенко

Перед нами дві фотографії. На одній з них – молодий чоловік у цивільному костюмі. Під фото підпис: «Свідок – радянський віце-консул у Львові Михайло Голуб під час процесу над Миколою Лемиком. 1933 р.». На другій – старший лейтенант управління державної безпеки НКВС УРСР Михайло Лукич Тимошенко. Навіть не здійснюючи спеціальної криміналістичної портретної експертизи можна переконалися, що це та сама персона, але з різними прізвиськами.

З'ясування того, що це людина, проти якої оунівці у 1933 р. планували вчинити атентат на знак протесту проти голодомору в Україні, не було метою наукового пошуку. Хоча саме короткий рядок «віце-консул (резидент) у Львові» з послужного списку співробітника радянських органів державної безпеки спонукав до ретельного реконструювання цього відтинку його служби у розвідці – Іноземному відділі ОДПУ (ІНВ). А взагалі вивчення обставин життя та служби М.Тимошенка починалося в загальному контексті роботи над ширшою темою з історії спеціального навчального закладу, у якому готували оперативних працівників для органів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР, де він у 1940-х роках викладав спецдисципліни.

Ця наукова розвідка є продовженням започаткованої серії публікацій з історії радянських і вітчизняних спецслужб, зокрема, підготовки кадрів і соціально-політичних портретів викладачів спеціальних відомчих освітніх установ.

Ім'я Михайла Тимошенка маловідоме дослідникам історії України. Вірогідно, не знають про нього й навіть ті, хто вивчав обставини згаданих подій у Львові. Втім, звивисті стежки життя та кар'єри цієї людини дають змогу зрозуміти багато позалаштункових нюансів функціонування органів внутрішніх справ та державної безпеки у 1920-1940-ві роки, підняти завісу втасмичності над раніше не відомими – але надзвичайно важливими аспектами історії України.

У колективній праці-довіднику «Керівники української зовнішньої розвідки» цій особі присвячено три сторінки¹. М.Тимошенко побіжно згадується у статті В.Золотарьова «Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз»² та в монографії М. Тумшиса та О. Папчинського «Большая чистка. НКВД против ЧК»³. У фундаментальному довідковому виданні російського автора М.Петрова⁴, так само як і у розкішно виданому в Москві енциклопедичному словнику «Разведка и контрразведка в лицах»⁵, де зібрані короткі біографічні довідки на керів-

¹ Керівники української зовнішньої розвідки / Автори-упорядники: В.Д.Хоменко, О.В.Скрипник, І.М.Шиденко та ін. – К.: Ярославів вал, 2010. – С.76–78.

² Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115.

³ Тумшис М. Большая чистка. НКВД против ЧК / М.Тумшис, А.Папчинский. – Москва: Яуза, Эксмо, 2009. Режим доступу URL: // http://www.telenir.net/istorija/1937_bolshaja_chistka_nkvd_protiv_chk/p1.php

⁴ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник. – М.: О-во «Мемориал», «Звенья», 2010. – 1008 с.

⁵ Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб /Автор-сост. А. Диенко, предисл. В. Величко. – М.: Русскій міръ, 2002. – 608 с.

ників НКВС СРСР вищого та середнього рангу, про М.Л.Тимошенка – жодної згадки, хоча він тривалий час працювала на відповідальних посадах у радянській розвідці.

Життєпис колишнього співробітника радянських спецслужб можна реконструювати за автобіографіями, послужними списками, матеріалами слідства проти нього, а також іншими свідченнями, які зберігаються в його особовій справі. Перший зі згаданих документів має доволі специфічний характер. Викладаючи фактичні дані, кожен з тих, хто претендував на службу в радянських установах, зокрема й у правоохоронних органах, прагнув показати своє «пролетарське» походження, нівелюючи при цьому «незручні» сторінки свого життя. Існує значний комплекс історичних розвідок щодо процесу конструювання біографії людини⁶, яка мала б постати перед більшовицькою державою як «правильна» чи «своя». Визначаючи класовий критерій як основний показник «правильної біографії», більшовицьке керівництво створювало певну пастку, оскільки досягнути бажаного домінування цього прошарку серед відповідальних працівників у країні, де 85% населення складали селяни, було неможливо без певних перекручень, приховувань чи перебільшень. Шейла Фіцпатрік називає людей, змушених конструювати біографії в чітко заданих стандартах, «самозванцями». Можна до певної міри погодитись із цим визначенням, розуміючи, що біографії ставали міною вповільненої дії й могли бути використані як доказ «ворожості» тієї чи іншої персони, приховала важливі відомості чи зв'язки, претендуючи на посаду в радянських організаціях.

Отже, в процесі конструювання біографій люди виробляли власні стратегії в спробах обійти чи вірно подати «класовий критерій».

Одним з таких параметрів був концепт «бідності» та «злиднів», якими люди живописали своє дитинство. Реалізація такого задуму, своєю чергою, вступала у суперечку з фактом отримання пристойної освіти, якої потребувала та чи інша робота. Тому нерідко біографії містили дуже суперечливі відомості. З одного боку, красномовні і довгі пасажі про бідність та злидні, з іншого, факти навчання в школах, гімназіях та університетах. Автобіографія М.Тимошенка в цьому контексті не є виняток. Навпаки, вона повністю вкладається в процеси радянського конструювання та самоконструювання, які були притаманні 1917-1920-тим рокам, тривали впродовж усієї історії радянського суспільства.

Тому в документі, в якому подано власноручний детальний опис життя та діяльності в хронологічній послідовності, наголошено на «революційному минулому» батьків та нужденному дитинстві, натомість не зазначалися дані про близьких та далеких родичів, які могли вплинути на кар'єрне сходження, позаяк не вписувалися в тогочасну концепцію формування кадрового складу органів держбезпеки.

Вказавши дату і місце свого народження – 21 вересня (4 жовтня) 1902 р., м. Катеринослав (Дніпропетровськ, Дніпро), наголошуючи на своєму пролетарському походженні, М. Тимошенко детально викладає обставини, з якими довелось зіткнутися його родині через участь у революційному русі, її прагнення дати йому належну освіту: «У зв'язку з тим, що батько – [Лука Трохимович, робітник-слюсар машинобудівного заводу в Катеринославі] та мати [Марія Карлівна] брали участь у революційному русі» й зазнавали через це репресій, вже перші роки життя позначилися злиднями й постійною зміною місця проживання в пошуках засобів для

⁶ Fitzpatrick S. Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton, NY. 2005. Pp. xii, 332; Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. – М. 2005. – 522 с. «Прошу разобрать это письмо и устранить односторонние взгляды на рабочих, а иначе я буду вынужден написать в ЦК нашей партии»: письма во власть в послевоенные годы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2013. – № 2. – С. 5–15; Тихомиров А. А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России // Новейшая история России. – 2016. – № 3 (17). – С. 138–158, «Режим принудительного доверия» в Советской России, 1917–1941 годы // Неприкосновенный запас – № 92 (6/2013); Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 4 (72). Режим доступа URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2-pr.html> (дата обращения: 8.03.2016); Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. – Berkeley, 1995; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, Mass, 2006; Стяжкіна О. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах) Донбасу // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2008. – 15/16. Режим доступа URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – 12.03.2011)

існування⁷. У 1914 р. сім'я оселилася в м. Білопіль на Сумщині, перебравшись туди з с. Нижня Сироватка. Незважаючи на доволі скромні статки (голова родини працював машиністом на млині й заробляв 40 руб. на місяць, а згодом, на початку Першої світової війни, був мобілізований на фронт і родина отримувала за нього від держави лише 8 руб. щомісяця), батьки спромоглися дати Михайлові, старшому з чотирьох дітей (у сім'ї виховувалися ще два сини й донька) пристойну освіту. В 1913 р. він закінчив церковно-приходську школу й після 6 наступних років навчався в чоловічій гімназії* м. Білопіль. Вірогідно, намагаючись нівелювати останній факт, М.Тимошенко назвав згадану освітянську установу «позаштатною», хоча саме там здобув ті знання, які вирізняли його з-поміж більшості чекістів, до певної міри, визначили майбутню професійну кар'єру.

У 1919 р. сім'я Тимошенків перебирається до м. Суми, де Михайло, наслідуючи політичні вподобання батьків, у грудні вступає до комсомолу, в лавах якого робить стрімку кар'єру. Вибір комсомольської кар'єри може свідчити і про особисті якості Михайла Тимошенка – вміння орієнтуватися в нових соціальних обставинах, схильність до розрахунку і здатність адекватно оцінювати тактичні й стратегічні можливості суспільних змін. Побачити в комсомолі саме той механізм, який додасть вагомих аргументів до правильної біографії (чи скористатися чієюсь порадою) могла лише людина з ясным розумом та схильністю до певних ризиків. Уже за два місяці його обрали секретарем Сумського повітового комітету.

Початок служби в органах ВУЧК - ГПУ

У червні 1920 р. юнак пішов добровольцем до лав Червоної армії, де він був відряджений спочатку до Політичного відділу 6-ї армії Південного фронту. Незабаром починається і його служба в контррозвідці – Особливому відділі

ВНК цього ж військового угруповання, куди він переведений у серпні того ж року за ініціативою начальника Політвідділу 6-ї армії, як пояснює сам М.Тимошенко в одному з варіантів своєї біографії, «у зв'язку з тим, що він мав хворобливий вигляд через туберкульоз»⁸. Отже, старт роботи в радянських спецслужбах був спричинений як належністю до молодіжного комуністичного руху, так і станом здоров'я.

Протягом десяти наступних місяців (до травня 1921 р.) перебував на службі в «активній частині» Особливого відділу 6-ї армії – підрозділі, в компетенції якого була агентурна, інформаційна та реєстраційна робота.

Останнього весняного місяця 1921 р. М.Тимошенко залишає армійські лави і знову опиняється в м. Суми вже в територіальних органах державної безпеки, де упродовж чотирьох років послідовно обіймає посади помічника уповноваженого та помічника начальника політвідділення (повітова надзвичайна комісія). Там, за його власними твердженнями, брав участь у боротьбі з повстанським рухом.

Вже в листопаді 1924 р. 22-річний чекіст починає працювати спочатку уповноваженим окружного відділу ДПУ в Куп'янську, згодом в Ізюмі. Службові характеристики цього періоду доволі суперечливі. З одного боку, його оцінювали як «загалом політично розвинену людину, котра задовільно знає слідчу та агентурно-оперативну роботу». З іншого, зазначали, що він «недостатньо енергійний та рішучий, працює лише по 6 годин на добу, не досить дисциплінований, з підлеглими – виявляє грубість, з рівними собі по посаді – зневагу, до вищих – демонстративну улесливість, є кар'єристом»⁹.

Незважаючи на загалом неприхильне ставлення до себе з боку керівництва, в тому ж 1924 р. М.Тимошенко вступає до лав РКП(б)**. Чи було це реальним політичним переконанням, чи складовою кар'єризму, про що йшлося в атестаційних характеристиках, встановити важко. Але

⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 12.

* Білопільська чоловіча гімназія, як і жіноча, утримувалися на кошти міської управи та казни. Значну матеріальну допомогу надавали також і місцеві купці. За навчання в гімназії утримувалася плата. З учнів 1-4 класів – 50 рублів, а з учнів старших класів – 60 рублів за рік. На початку ХХ ст. у подібних навчальних закладах учні отримували базову та повну середню освіту, як правило, упродовж 9 років: 1 – підготовчий та 8 основних. Вивчаючи серед інших дисциплін й іноземні (стародавні та нові): латина, французька або інша.

⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 28.

⁹ Там само, т. 2 (Архівні матеріали), арк.1.

** До партійних лав вступив в один день зі своїм батьком.

абсолютно очевидно, що просування шаблями службової ієрархії, без партквитка в кишені, було практично неможливе. Всі подальші роки він своєю рукою виводив доволі стандартні для партійців тих років слова: *«Відхилені від генеральної лінії партії ні у мене, ні в моїх родичів – членів партії (батько, брат) ніколи не було»*¹⁰.

На початку 1926 р. молодий чекіст змінює місце служби і перебирається спочатку до Черкас, пізніше - до Тульчина, Ніжина, Артемівська, де очолює секретно-оперативні відділення окружних відділів ДПУ. Звертає на себе увагу та обставина, що керівництво цих окрвідділів характеризувало його загалом позитивно, зокрема відзначаючи *«тямущість, схильність до контррозвідувальної роботи, вміння налагодити агентурну роботу»*, хоча й виділяли поміж іншим відсутність належного професійного завзяття та дисципліни¹¹. З огляду на те, що саме ці риси фіксувалися у характеристиках, можна зробити небезпідставне припущення: він особливо не гнався за показниками в своїй роботі, зокрема й у боротьбі з «політичним бандитизмом», виявляючи схильність до комунікації й аналітики.

Незважаючи на зафіксовану в офіційних паперах пеналежну старанність та навіть ледачість виконавчі комітети Ніжинського та Тульчинського округів, а також Колегія ДПУ УСРР у 1924, 1928, 1929 рр. заохочували його нагородною зброєю (пістолетами «Маузер» та «Браунінг-2» із золотою дощечкою*)¹², відзначаючи в такий спосіб «успішну боротьбу з контрреволюцією».

У жовтні 1930 р. М.Тимошенка перекидають на посаду оперуповноваженого Особливого відділу Управління прикордонної охорони ДПУ УСРР, дислокованого на той час у м. Харкові. Саме там – у першій столиці радянської України – його згодом залучили в якості слідчого до широко відомої нині чекістської справи «Весна». Вітчизняні дослідники, які ретельно вивчали обставини цієї операції, зокрема, протоколи допитів, не помітили там якоїсь його

особливої ролі. Проте в особовій справі в позитивній частині однієї з характеристик читаємо, що він отримав *«зйзнання» від кількох «серйозних арештованих»*¹³.

На посаді віце-консула у Львові

Улітку 1931 р. у професійному житті М.Тимошенка назрів серйозний злам, про який тоді він ще навіть не здогадувався. А.Артузов, очоливши в серпні Іноземний відділ (ІНВ) в ОДПУ замість звільненого С.Мессинга чітко задекларував свою концепцію діяльності зовнішньої розвідки, яка передбачала широке залучення до неї співробітників з великим досвідом контррозвідувальної роботи всередині країни. Практика відправлення за кордон спеціалістів такого профілю дійсно мала свою логіку: володіючи навичками «полювання за шпигунами», вони знали прийоми та методи роботи контррозвідувальних структур і тому могли ефективно протидіяти іноземним спецслужбам¹⁴.

Як завжди, гостро постала кадрова проблема. Не вистачало досвідчених співробітників із високим рівнем інтелекту. Тому в ІНВ активізувалася робота з добору та «селекції» відповідного кадрового потенціалу. До цієї когорти нових кадрів розвідки з середовища колишніх контррозвідників до ІНВ ОДПУ у 1933 р. потрапив і М. Тимошенко, маючи досить солідний стаж роботи в секретно-оперативних відділах, які «боролися» з «внутрішньою опозицією» – представниками різних політичних партій та релігійних течій, «колишніми» та ін. На відміну від багатьох чекістів, він не лише мав пристойну освіту, а й володів, окрім російської та української ще й іноземними мовами (французькою і німецькою). Невдовзі вивчив і польську. Це й зумовило його прикріплення до 4-го відділення ІНВ ОДПУ, що займалося організацією нелегальної роботи на території країн Прибалтики та Польщі. Згаданий підрозділ функціонував під орудою поляка Казимира Станіславовича Баранського**, який ще на

¹⁰ ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т.1, арк. 30.

¹¹ Там само, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 2.

* У 1928 р. «Браунінгом» із золотою дощечкою нагороджували співробітників ОДПУ у зв'язку з 10 річницею органів ВЧК-ДПУ.

¹² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 21 зв.

¹³ Там само, т. 2 (Архівні матеріали), арк. 26.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 26.; Даллес А. Искусство разведки. – М. 1992. – С. 119.

** К.С. Баранський за обвинуваченням у шпигунстві на користь Польщі 14 серпня 1937 р. був засуджений Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 р.

початку 1920-х років очолював радянську резидентуру в Польщі під псевдо Кобецький.

У серпні 1933 р. туди ж скерували й українця М.Тимошенка, який мав працювати під прикриттям на посаді віце-консула в радянській дипломатичній установі у Львові. Йому, як і К. Баранському, також дали псевдо – Голуб, залишивши власне ім'я. Це «пташине» прізвище, й аж ніяк не Тимошенко, зафіксоване під фото з судового процесу над М.Лемиком. Воно ж фігурує в науково-публіцистичних публікаціях про події, що розгорнулися в Польщі дещо пізніше. Тим часом в особовій справі цього чоловіка, як уже наголошувалося на початку – лише коротка згадка про «роботу у генеральному консульстві у Львові».

Принагідно нагадаємо, що Львівське консульство СРСР відкрито в серпні 1927 р. До його штату входили лише шість осіб: консул, віце-консул, секретар, дипломатичний кур'єр і два охоронці. З 1930 до серпня 1933 р. посаду першої особи обіймав Г.Радченко. З огляду на те, що 3 серпня 1933 р. секретар цієї установи М.Стронський* закінчив життя самогубством, консула терміново відкликали до Москви. Отже, на момент приїзду М.Тимошенка до Львова це крісло фактично залишалося вільним і новоприбулий «дипломат» тимчасово виконував функції консула радянської установи. Разом з ним до Львова приїхав й інший співробітник ІНВ ОДПУ О. Майлов (або Маїлов), який обійняв посаду секретаря замість загиблого М.Стронського. Крім них, службовцями радянської установи були І. Джугай та Г. Мандзій.

Не зупиняючись наразі на аналізі представницьких функцій і повноважень згаданої дипломатичної установи, варто зазначити, що вона слугувала надійним прикриттям для створення легальних резидентур радянських спецслужб. Посади його співробітників обіймали, як правило, працівники зовнішньої розвідки. Інколи виняток ро-

Радянське консульство у Львові. 1933 р.

бився лише для консула, оскільки ця людина була більш публічною, ніж інші співробітники.

Перебуваючи на посаді віце-консула**, М.Тимошенко, якому тоді виповнився лише 31 рік, власне очолив резидентуру ІНВ ОДПУ у Львові. У межах своїх повноважень за лінійною зовнішньою розвідкою він відповідав, окрім іншого, й за оперативну розробку нелегальних центрів ОУН у Східній Галичині. ФОТОН№000

За два місяці після прибуття до Львова М.Тимошенко опинився у вирі подій, що набули широкого міжнародного розголосу й досить детально вписані в науково-публіцистичних та мемуарних працях¹⁵. Проте в жодній з них не зустрічається його прізвище.

* Микола Стронський – колишній командир Українських січових стрільців. З 1925 р. – секретар Дрогобицького окружного Комуністичної партії Західної України, а згодом Центрального Комітету (ЦК КПЗУ). Протягом 1928–1933 рр. – кур'єр з особливих доручень, а згодом – секретар консульства СРСР у Львові. Влітку 1933 р., отримавши вказівку виїхати до Москви у зв'язку з «переведенням на партійну роботу» до Харкова, покінчив життя самогубством.

** Наступний консул у Львові – П.Світнев був призначений лише 4 червня 1934 р.

¹⁵ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – 638 с.; Бутко С. Степан Бандера: «Я сам про цей агентат вирішив, я дав наказ його виконати» (ОУН проти Голодомору 1932–1933 років в Україні // Степан Бандера. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009 та ін. – С. 57–58; Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. – Київ: Дух і Літера, 2012. – С. 433–436; 577. та ін.

Отже, 21 жовтня 1933 р. за попереднім рішенням вищого керівництва Організації українських націоналістів про вчинення показового атентату (убивства радянського консула на знак протесту проти Голодомору в УСРР у будівлі дипломатичного представництва у Львові), обраний для цієї місії 18-річний Микола Лемик мав реалізувати цей задум, прийшовши туди під виглядом відвідувача. Втім, усе відбулося не за планом, оскільки замість М. Тимошенка (Голуба) була застрелена інша особа.

Чи то М. Тимошенко просто не побажав вийти до нього, чи дійсно прийом громадян у той день здійснювався за його відсутності (деякі джерела вказують на те, що він перебував у відраженні. – Авт.), але молодий бойовик ОУН замість віце-консула поцілів в інших співробітників. Було вбито секретаря консульства О. Майлова – також співробітника ІНВ, та поранено в руку його колегу – І. Джугая. Натомість П. Мірчук, який ретельно реконструював обставини вчинення теракту, зазначав, що віце-консул М. Голуб на той час перебував на другому поверсі будівлі¹⁶. Як би там не було, але М. Тимошенкові того дня дійсно пощастило.

На судовому процесі в цій справі 30 жовтня 1933 р. він виступав свідком. У звіті про подію репортер газети «Діло» описував його так: *«Літ 34, москаль... Обличчя типове для московського комуніста, зате одяг першої західно-європейської «буржуазної» елтанції. Складає не присягу, а «торжествене обещаніє». Він не знає ні польської, ні української, якими вівся суд, тому говорив російською, а перекладач тлумачив. Розповів, як відбувся захват».*

На фото із зали суду ми бачимо співробітника ІНВ Михайла Тимошенка, якому тоді виповнилося лише 31 рік. Журналіст помилявся, коли називав його «москалем» і стверджував, що той не знав мов. Вірогідно, легенда, виписана в Москві, передбачала саме таку лінію поведінку, оскільки «дипломат» добре володів не лише українською, про що він писав у анкетах. Але й це була не основна помилка. Представники ОУН так і не довідалися, хто ж насправді приховувався за постаттю віце-консула. Один з адвокатів М. Лемика Степан Шухевич, намагаючись підбавдити свого підзахисного, цілком широко пе-

реконував його словами: «Ви вбили іншу людину – Майлова, в сто разів гіршого, ніж Голуб. Це був спеціальний представник Сталіна, що контролював дипломатичні і консульські советські представництва у Польщі. Ви зробили приємну несподіванку товаришеві Сталіну»¹⁷.

Вже пізніше, після закінчення процесу, М. Тимошенко, вірогідно, вирішивши допекти адвокату М. Лемика, натякнувши йому на необізнаність щодо дійсного стану речей, не розкриваючи себе, надіслав тому коротку листівку, підписавшись як Михайло Голуб: «Коли ти не розумієш щось три місяці поспіль, то ти зовсім дурень». Адресат допису вирішив, що йшлося про те, що виступ консула на суді відбувався російською мовою, тоді, як зауважив адвокат, дипломат на той час вже три місяці перебував у Львові¹⁸. Ми ж, знаючи весь «чекістський пасянє» навколо справи Лемика, а також те, що оунівці пізніше не змогли завчасно розкрити справжні обличчя й інших чекістів – К. Полуведька, П. Судоплатова, які були впроваджені до їхнього середовища, на жаль, мусимо констатувати, що ОДПУ-НКВС працювало досить професійно, а контррозвідальні заходи оунівців здійснювали часто-густо на дилетантському рівні.

Після згаданих подій М. Тимошенко пропрацював у Польщі лише рік, позаяк «засвітився» участю у відкритому судовому процесі, а тому плідно продовжувати роботу резидента вже не міг. У вересні 1934 р. його відкликали з «дипломатичної роботи за кордоном».

Продовження служби в розвідці

Невдовзі керівництво ГУДБ НКВС СРСР вирішило використати колишнього «дипломата» вже на вищій посаді, призначивши керувати Іноземним відділенням ГУДБ НКВС Молдавської АРСР. Там він працював від січня 1935 р. до квітня 1937 р.

З огляду на стратегічне значення для радянської розвідки цього прикордонного регіону керувати згаданим підрозділом означало, по суті, контролювати та відповідати за переправлення агентури через зручний «коридор» до Європи. Крім того, сусідня Румунія, починаючи з 1934 р., після вступу СРСР до Ліги націй і початку «другої

¹⁶ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – С. 339.

¹⁷ Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – С. 480.

¹⁸ Там само. – С. 483.

хвилі визнання», посіла важливе місце в радянській зовнішній політиці. Отже, все, що було пов'язано з цієї державою, набувало особливого значення для радянської розвідки¹⁹.

Тим часом М.Тимошенко у 1935 р. знову потрапляє до виру подій, пов'язаних з еміграційними антирадянськими колами. Не деталізуючи їх, лише зауважимо, що на той час членами найбільш чисельної білоемігрантської організації «Російської загально-військової спілки», відомої за російськомовною аббревіатурою РОВС (Русский общевоинский союз)*, готувався замах на міністрів закордонних справ Румунії Н. Титулеску та СРСР М. Литвинова під час відкриття (в межах встановлення торгівельно-економічних відносин між країнами) залізничного моста через р. Дністер²⁰. Завдяки своїй агентурі радянська розвідка встановила особу людини, яка повинна була здійснити цей теракт. Ним виявився член РОВС О.Петров, який перебував на території Румунії. Намагаючись запобігти його діям, керівництвом ІНВ НКВС прийняло рішення «здати» згадану особу румунській владі. З цією метою була спланована операція, де основним персонажем став «подвійний» агент «Семенов», який перебував на особистому зв'язку в М.Тимошенка. Відповідно до розробленого сценарію, «Семенов», який також був «членом РОВС», мав із власної ініціативи звернутися до румунської поліції й розповісти там про підготовку спецоперації РОВС. Звичайно, що після такої заяви, його особою зацікавилася б Сигуранца. Тому агента необхідно було підготувати до цієї зустрічі й допиту таким чином, аби румуни не розпізнали в ньому радянського агента й не виявили відповідні закордонні джерела, завдяки яким агент дізнався про підготовку замаху.

Опікуючись підготовкою радянського агента, М.Тимошенко не лише детально спланував його дії, а й дав слушні поради щодо психологічної

поведінки в спілкуванні з румунськими розвідорганами: *«На допитах відповідайте лише на питання, які Вам поставили, але точно, впевнено, правдоподібно. Тримайтеся коректно і твердо. Розповідайте все вільно, не нагромаджуючи фактів»*. Окрім цього, використовуючи свій досвід, набутий під час роботи в львівському консульстві, «консультант» підкреслював: *«Від Вашого врівноваженого стану, холоднокровності, переконливого тону, твердості у відповідях багато що залежить»*. Наставляючи агента, він акцентував і на моральній витримці, не забуваючи робити й політичні наголоси: *«Будьте завжди мужніми, не втрачайте ніколи віри в успіх, і знайте, що ми не ослабно стежимо за всім ходом цієї справи, і наша допомога завжди буде надана в потрібну хвилину... Пам'ятайте, що від Вас, і лише від Вас залежить сила удару, який ми плануємо завдати білогвардійсько-терористичній сволоті»*²¹.

Зрештою, спланована чекістами операція була успішно проведена: агент добре зіграв свою роль, передавши румунській спецслужбі інформацію про підготовку теракту.

Основним завданням М.Тимошенка на цій посаді було розширення агентурних можливостей за кордоном та придбання нових закордонних кур'єрів-вербувальників. Він особисто добирав об'єкти для вербування та готував їх до подальшої діяльності. Звітуючи про свою роботу на цій ділянці, він згодом доповідав, що в 1936 р. – впродовж півроку особисто завербував для закордонної роботи трьох кур'єрів, які вільно володіли румунською мовою, а ті відповідно – трьох агентів. У разі, коли вербуванням займалися інші співробітники цього регіонального підрозділу ІНВ, М.Тимошенко так само тримав все під своїм особистим контролем. До того ж, він брав участь й у безпосередньому технічному переправленні кур'єрів через кордон²², у розробці операцій і підготовці завдань агентам²³.

¹⁹ Наслідком укріплення радянських позицій в Центральній Європі стала нормалізації дипломатичних відносин з країнами Малої Антанти – Чехословаччиною та Румунією в 1934 р. У першій половині 1935 р. Москва зробила на адресу Румунії декілька заяв, пообіцявши відновити залізничне сполучення через Дністер, розпочати переговори про торгівельну угоду та повернення румунам архівних документів й останків молдавського господаря Кантемира тощо. Проте Німеччина та Польща не були зацікавлені у зближенні СРСР з Румунією, намагаючись якомога їм зашкодити.

* Російська загально-військова спілка створена у 1924 р. у середовищі представників білої еміграції під орудою генерала П. Врангеля.

²⁰ ГДА СБУ, ф.12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 15.

²¹ Там само, арк.13.

²² Там само, спр. 3898, т. 2 (Архівні матеріали), арк. 11, 12.

²³ Там само. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 25.

Його діяльність на посаді начальника ІНВ УДБ НКВС Молдавської АРСР тогочасним республіканським та союзним керівництвом розвідки оцінювалася як ефективна. У відповідних характеристиках його визнавали «витриманим, дисциплінованим працівником», який добре знав агентурну роботу; маючи великий досвід роботи у контррозвідці й розвідці, «вмів не лише правильно підготувати, виховати і розставити агентуру, а й адекватно відреагувати на власні помилки та прорахунки, вчасно виправити їх»²⁴.

Робота в контррозвідці

Утім, незважаючи на ці та інші позитивні відгуки, у травні 1937 р. М. Тимошенка раптово переводять із попередньої, доволі відповідальної посади, на значно нижчу – помічником начальника контррозвідувального відділу УНКВС Дніпропетровської області.

Звичайно, він був незадоволений таким кар'єрним «падінням». Намагаючись якось вплинути на несприятливий розвиток подій, М. Тимошенко у грудні 1937 р. звертається з особистим листом до начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина. Серед іншого нагадав адресату, що в листопаді того року начальник управління НКВС у Дніпропетровській області Є. Кривець передав до відділу кадрів «подання» щодо його на посаду заступника начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УНКВС. Проте призначення затримувалося. Тому він, власне, і апелював до очільника республіканського кадрового підрозділу, аби з'ясувати ситуацію та позитивно вирішити справу відносно нього. З тексту листа можна зробити висновок, що дописувач та адре-

сат були особисто знайомі. Про це свідчить не лише зміст допису, а й його доволі невимушений стиль²⁵.

Це звернення не залишилося поза увагою. Вже 9 грудня на ньому стояла резолюція: «Дайте довідку, як Дніпропетровськ ставить питання по Тимошенку». Другий вердикт, без дати – «Переведіть»²⁶.

І дійсно на початку 1938 р. М. Тимошенка перевели на іншу – значно вищу, ніж очікувалося, посаду, хоча й в інший регіон. Його призначили начальником Ворошиловградського міського відділу УНКВС УРСР, де він служив упродовж шести місяців – у розпал «Великого терору» й відповідно брав участь в масових репресіях²⁷. Як саме виявив себе в них сьогодні встановити важко, але в той час його нагородили «Знаком почесного чекіста»²⁸, а у червні 1938 р. рішенням першої Ворошиловградської обласної партійної конференції обрали делегатом XIV з'їзду КП(б)У*, що було доволі престижною місією та визнанням належності до політичної номенклатури²⁹.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 22.

²⁵ Там само, арк. 45.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 455.

²⁸ Так записано в матеріалах особової справи. Ймовірно, йдеться про знак «Почетного работника ВЧК-ГПУ». Кавалери цього знаку користувалися низкою привілеїв, зокрема, правом «безперешкодного входу» в усі приміщення органів державної безпеки. Після звільнення з органів ОДПУ – їм призначалася підвищена пенсія, за ними зберігалися квартири у відомчих будинках ОДПУ, обслуговування у відомчих лікувальних закладах, отримання санаторних путівок. Вони також мали право, отримання житла поза чергою, носіння офіцерської форми, збереження зброї тощо. Згодом, доплата до заробітної плати була відмінена. Проте отримання цієї нагороди автоматично переводило «чекіста» з категорії простого співробітника органів до привілейованої відомчої номенклатури.

* Список делегатів від Ворошиловградської області становив 59 осіб, серед яких 14 – перші особи країни (Й. Сталін, В. Молотов, К. Ворошилов та ін.) та УРСР (М. Хрущов, М. Бурмістенко, В. Чубар та ін.), керівники відомства НКВС СРСР (М. Єжов) та НКВС УРСР (О. Успенський). З'їзд проходив у Києві з 13 до 18 червня 1938 р. У його роботі брали участь ще 44 співробітника НКВС.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 557, арк. 2–6.

У виступах всіх делегатів з'їзду домінували звичні для тієї доби звіти про активну боротьбу з «ворогами народу» й заклики до підвищення «класової пильності»³⁰. У промові нещодавно призначеного на посаду наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, окрім критики методів роботи колишнього голови ДПУ УСРР і заступника наркома НКВС СРСР В. Балицького, а також начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина, виразно пролунала теза про «засміченість» республіканського НКВС та вимога подальшого «викриття контрреволюційних елементів» серед співробітників наркомату³¹.

Така ситуація, як і ставлення до згаданих посадовців звичайно, викликали занепокоєння й у М.Тимошенка, який у недалекому минулому користувався їхньою прихильністю. Втім, тоді фатальні події обійшли його стороною, й навіть стався неочікуваний черговий кар'єрний злет. *«Раптово», – як пише сам М.Тимошенко, – під час роботи з'їзду мене викликали до НКВС УРСР, де оголосили про призначення на посаду начальника 5-го (Іноземного) відділу ГУДБ НКВС УРСР». Проте цю посаду він обіймав лише 2 місяці. У зв'язку з таким коротким терміном перебування на ній, у деяких довідках, складених Відділом кадрів НКВС СРСР, це призначення відсутнє, так само як і в обліковому листі переміщення по службі.*

Арешт і боротьба за виправдання

«Хмари», які почали збиратися над його головою ще з часу роботи згаданого партійного республіканського форуму, далися взнаки наприкінці літа, хоча «чистки» НКВС УРСР від кадрів І.Леплевського та В.Балицького розпочалися ще взимку-навесні 1938 р.*

27 серпня 1938 р. старший лейтенант держбезпеки Михайло Тимошенко був заарештований у Києві як учасник «право-троцькістської організації» та «польський шпигун» і запрошений до в'язниці на вул. Володимирській, 33. Йому інкримінували злочини, передбачені Кримінальним кодексом УРСР за ст.ст. 54-16 (зрада батьківщини), 54-10 (пропаганда або агітація, що містить заклик до повалення існуючої влади)

та 54-11 (організаційна діяльність, спрямована на підготовку перелічених злочинів). Разом з ним заарештували і його дружину – Тимошенко (Винар) Софію Борисівну, також співробітницю НКВС УСРР. Її тримали під вартою 3,5 місяці – до 10 грудня 1938 року.

Арешт не став для М.Тимошенка несподіваним. За кілька днів до цього начальник Особливої інспекції (кадровий підрозділ) наркомату А. Назаренко, який на той час відповідав за слідство у справах співробітників НКВС, у приватній розмові попередив його про пряму вказівку О. Успенського «будь яким чином» отримати на Тимошенка «свідчення» від уже заарештованого колишнього начальника Контррозвідувального відділу УДБ НКВС УРСР А. Ратинського (Футер)³². Сам М. Тимошенко пізніше неодноразово наголошуватиме, що причиною його арешту стала «відмова виконувати антидержавні завдання» наркома. У чому полягали ці «доручення» ні тоді, ані пізніше, так і лишилося невідомим.

Матеріали справи слідчої частини УДБ НКВС УРСР дають змогу доволі повно реконструювати перипетії перебування М. Тимошенка під слідством.

У день арешту в помешканні Тимошенків по вул. Левашевській, 13 у присутності двірника та хатньої прибиральниці був проведений обшук. Окрім документів, вилучили три револьвери (два – системи «Маузер» і один – системи «Браунінг» з обоймами та патронами до них, 5869 руб., 65 золотих руб. старої чеканки, 62 – іноземної монети (так в оригіналі документа. – Авт.), облігацій на 3485 руб., три золотих дамських годинники. Варто зазначити, що опис майна дає змогу скласти відповідне уявлення про постать колишнього розвідника. Це стосується, зокрема, не лише зброї та коштовностей, а й обсягу різного краму, асортименту речей «гардеробу» і його запасів, що свідчили про далеко не аскетичний спосіб життя самого чекіста та його дружини. 7 чоловічих костюмів, із яких 6 – «трійки», а 22 чоловічі верхні сорочки, 60 пар чоловічих і 30 пар жіночих панчіх, 26 дамських капелюшків, 100 м різних відрізів (бостон, коверкот, шовк,

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 545, арк. 5.

³¹ Там само, арк. 272, 273.

* Загалом у 1938 р. було заарештовано 994 співробітники НКВС УРСР // Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття. Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 79.

³² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 33.

сукно, фланель, репс, крепдешин, ситець, батист, плюш) і 121 м сувоїв тканини для білизни та багато інших речей³³ – перелік доволі солідний. Звичайно, навіть за наявності грошей, у СРСР придбати всі ці речі було непросто. Ймовірніше за все, М.Тимошенко, як і багато інших співробітників НКВС, особливо тих із них, хто працював у прикордонних регіонах, або в розвідці міг отримати дефіцити в таких обсягах як визиском від контрабанди, з якою мав боротися, так і через свою закордонну агентуру. Не виключено, що такий «апетит» почав формуватися саме в роки перебування у Польщі, де рівень життя був набагато вищий, ніж в СРСР.

Якщо ніхто в НКВС не звернув увагу на такий солідний перелік (у матеріалах справи нічого не зазначалося про «буржуазне розкладання»), то це априорі означає, що його багатства й розкоші були нормою для цієї верстви радянських посадовців. Тобто ті, хто проводив обшуки, бачили схоже, чи приблизно те саме, що й у інших арештантів цього прошарку. Це свідчило про те, вказувало на те, що за умовчанням була соціальна згода на сприйняття подібного способу життя.

Формальною підставою арешту став рапорт його підлеглого – начальника відділення 5-го відділу УДБ НКВС УСРР М. Шклярова, який звинувачував свого керівника в тому, що той свідомо сфальсифікував зміст і наголоси доповіді агента «Хмелевського», котрий за завдання радянської розвідки й відповідного інструктажу Тимошенка мав перетнути кордон з Польщею, але через низку помилок потрапив до тамтешньої поліції. Він звертає увагу на дрібні деталі, які, на його переконання М. Тимошенко спотворив навмисно, аби виправдати хиби цієї невдалої операції³⁴.

Колишній підлеглий звинуватив М.Тимошенка і в тому, що той висловлював «нездорові настрої в підборі чекістських кадрів та недоцільності працювати ночами до ранку», власне, виступав проти традиційних методів чекістів,

укоріненої тоді практики. Загало сутність рапорту зводилася до звичайного наклепу. Обвинувачуваний не заперечував свої слова щодо неправильного підбору кадрів, оскільки обстоював принцип професіоналізму, а не партійної належності. Посилаючись на досвід своєї роботи на Донбасі, наголошував, що був свідком того, як до роботи в органи набирали «членів партії та комсомольців, майже без розбору, не враховуючи їхні здібності»³⁵. Інший «свідок» у справі – колишній начальник 3-го відділу УНКВС по Кам'янець-Подільській області Г. Шухман на допиті 3 вересня 1938 р. начебто показав, що М.Тимошенко «належав до активних учасників право-троцькістського заклоту». Проте вже 3 березня 1939 р. заявив, що таких свідчень не давав, їх вписав слідчий, а він змушений був підписати протокол.

Уже згадуваний співробітник НКВС УРСР А. Ратинський на допитах 13 вересня і 4 листопада 1938 р. дав обвинувачувальні свідчення не лише на Тимошенка, а й на багатьох співробітників НКВС. За його твердженнями колишній «віце-консул», як і більшість закордонних резидентів, був пов'язаний з «польською розвідкою та українськими націоналістами». Зі слів колишнього начальника ІНВ УДБ УРСР В.Кареліна, у Львові М.Тимошенко займався не стільки розвідувальною роботою на користь радянської держави, скільки контррозвідувальною, працюючи на польську владу: виявляв «революційних [прорадянських] елементів Галичини», які зверталися до радянського консульства, сподіваючись отримати від його співробітників адекватну підтримку своєї діяльності³⁶. Втім, у ході слідства ці та інші закиди були спростовані. Натомість з'ясувалося, що М.Тимошенко як віце-консул навесні 1934 р. звертався до Москви з проханням дати дозвіл на в'їзд до Радянського Союзу «націоналістів» Антона, Тараса та Остапа Крушельницьких, які пізніше були заарештовані НКВС УРСР³⁷.

³³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 55, 56.

* На допиті агент підтвердив лише половину з тої інформації, що була зазначена в рапорті М. Шклярова. Тимошенко пояснював такі розбіжності тим, що ним у процесі розмови з агентом були уточнені деталі, а М. Шкляров, нещодавно переведений до роботи у зовнішню розвідку, ще не мав досвіду роботи із закордонними джерелами.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 1.

³⁵ Там само, арк. 2.

³⁶ Там само., ф. 6, спр. 70355, т.1, арк. 63.

³⁷ Там само., ф. 12. Матеріали інспекції, спр.123, арк. 139.

Згодом на допиті 22 грудня 1938 р. А. Ратинський заявив, що М. Тимошенка «обмовив частково». Свою поведінку й неправдиві свідчення він пояснював бажанням заплутати слідство, розтягнути його, аби відтермінувати мить свого неминучого розстрілу³⁸. Пізніше цей же «свідок» ще багато разів змінював свідчення щодо причетності чи непричетності співробітників НКВС до «контрреволюційної чи шпигунської діяльності». Свою поведінку пояснював бажанням зняти з себе відповідальність за долю цих людей, а також застосуванням до нього «особливих методів ведення слідства» – побиття³⁹. Під час допитів слідчі, (їх змінилося до 15 осіб) «підказували, які потрібно давати свідчення стосовно осіб, справи яких ті вели». Прямі вказівки обмовити М. Тимошенка, зокрема і щодо його причетності до шпигунської діяльності на користь Польщі давав А. Ратинському колишній начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, О. Троїцький⁴⁰.

Крім того, до справи були долучені свідчення колишнього співробітника НКВС Л. Заньковського-Задова від 12 вересня 1938 р. про те, що начебто з вини М. Тимошенка була провалена закордонна агентура, зокрема агенти «Семенов», «Моряк», «Желанний», «Большой» та «Бойовий»*. Але шляхом перевірки особових справ цих агентів згадані свідчення Л. Задова не підтвердилися⁴¹. До речі, і в протоколах допитів останнього, що знаходяться у кримінальній справі, порушеній проти нього, прізвище М. Тимошенка не згадується жодного разу.

Про провал з вини М. Тимошенка закордонної агентури та використання її з корисливою метою (придбання за кордоном дефіцитного на той час фотопаперу для власного фотоапарату) свідчив на допиті 2 листопада та під час очної ставки з ним 3 листопада 1938 р. і співробітник

ІНВ НКВС Молдавської АРСР Б. Боскис-Глузберг*. Проте пізніше 28 лютого 1939 р. він також відмовився від своїх свідчень щодо провалу агентури, наполягаючи лише на її використанні для задоволення особистих матеріальних потреб. Але й сам М. Тимошенка цього не заперечував.

Не підтвердилися й свідчення засудженого до 10 років позбавлення волі колишнього закордонного агента З. Кошницького, який відбував покарання в Ухто-Іжимському таборі ГУЛАГу НКВС СРСР, щодо провалу з вини М. Тимошенка закордонної агентури⁴².

Зважаючи на широке коло таких осіб, розмаїття їх свідчень складалося враження, що слідством була проведена дуже ретельна робота, аби обов'язково «знайти» компромат на М. Тимошенка.

Проте найголовніші свідчення проти колишнього розвідника, які згодом позначилися на його житті та кар'єрі, надав колишній нарком О. Успенський, котрий власноручно підписав ордер на арешт. Він звинувачував М. Тимошенка у шпигунстві на користь Польщі⁴³. До речі, така ж доля спіткала в той час більшість розвідників. У справах арештованих співробітників ІНВ, які працювали за кордоном, слідство проводилося доволі однобічно, або й узагалі не проводилося. Їх обвинувачення були стандартними. Тих, хто працював у Німеччині, оголошували німецькими шпигунами, Японії – японськими тощо. Звісно й людину, яка служила у тодішньому польському Львові, на все життя затаврували відповідним чином.

Колішні співробітники держбезпеки, перебуваючи за ґратами, активно свідчили проти М. Тимошенка, хоча від грудня 1938 р. деякі з них почали відмовлятися від попередніх заяв, зазначаючи, що вчинили так під тиском, або слідчі власноруч фабрикували протоколи допитів. Така

³⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 70355, т. 3, арк. 73.

³⁹ Там само, арк. 86.

⁴⁰ Там само, арк. 12–14.

* Так записано в матеріалах справи М. Тимошенка.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 4.

** Б. С. Глузберг (Глузберг-Боскис) (1897–1938), в органах ВЧК – ОДПУ – НКВС з 1920 р. Працював начальником 5 відділу УДБ НКВС в Одеській обл. Рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 25.09.1938 р. засуджений до вищої міри покарання.

⁴² ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 6.

⁴³ Там само, арк. 139.

часткова зміна стратегії, ймовірно, пояснюється тим, що на початку грудня 1938 р. під час тимчасової так званої «беріївської відлиги» відбулися корективи в політиці НКВС, зокрема й у ставленні до вже заарештованих власних співробітників, які не мали за собою суттєвих «гріхів».

Тим часом поведінка самого підслідного залишалася послідовною. Він чітко дотримувався обраної лінії захисту. Не погоджуючись із висунутими йому звинуваченнями, як це зробили інші, підписавши собі тим самим вирок, уперто обстоював безглуздість закидів, що ґрунтувалися на свідченнях заарештованих чекістів, шукав можливість зустрітися з керівництвом наркомату, аби довести свою непричетність до інкримінованих йому «злочинів». Наприкінці 1938 р. йому вдалося влаштувати зустрічі із заступником наркома внутрішніх справ УРСР, який запевнив, що справа буде розглянута найближчим часом. У лютому 1939 р. М. Тимошенко вперше написав листа до начальника 3-го відділу НКВС УРСР Є. Громовенка з проханням викликати його для допиту й обговорення деяких нюансів, котрі не можна викласти у відкритому листі⁴⁴.

Із документів слідчої справи випливає, що 1 квітня 1939 р. він звертається із заявою вже до наркома внутрішніх справ УРСР, де детально викладає свою історію (коли потрапив до в'язниці, як просувалося слідство). Окрім іншого, повідомляє й про розмову із заступником наркома, яка відбулася раніше: *«З того часу, – пише Тимошенко, – слідство набуло партійної об'єктивності»*. Далі зазначає, що справу найближчим часом припинять, хоча він й дуже стурбований тривалим перебуванням у в'язниці⁴⁵. Схоже, що його стратегія захисту полягала в тому, що він був дуже добре обізнаний із особливостями системи. Якщо його не розстріляли одразу, то у нього залишався шанс вижити через створення для слідства безкінечних бюрократичних процедур. Тимошенко писав листи. Адресати мали відповідати та реагувати. Він вимагав зустрічей. На них також треба було реагувати – і в контексті виявлення його зв'язків, і в контексті тих важелів, на які він розраховував. Все це працювало на нього, бо він був живий і шанс зберегти життя був дуже високим із кожним відтермінуванням вироку.

Задля справедливості слід варто зазначити, що не лише сам Тимошенко клопотав про свою долю. Його підтримували й близькі – батько, брат і дружина, які зверталися до владних структур, намагаючись витягти його з-за ґрат.

Лінія «батьківського» втручання тоді, як, зрештою, і пізніше, була дуже поширеною – не тільки стосовно різних посадовців, а й пересічних громадян. Важливо, що в таких листах батьки «важливих людей» свідомо чи не свідомо використовували узвичаєну архаїчну – народну чи псевдонародну лексику, натискаючи на традиційні емоції щодо дітей у тих, хто буде це читати. З іншого боку, таке спрощення дозволяло (чи створювало ілюзію дозволу), що за несприятливого розвитку подій можна буде уникнути покарання самому авторові листа, наскільки він клопотався не за політичного діяча, а за дуже близьку людину. Дискурс «сліпої батьківської любові» тут видавався корисним, навіть якщо й був штучним.

Ще один мотив захисту – це розуміння того, що засуджений чи розстріляний заплямує всю родину. Тому близькі вдавалися до двох стратегій: а) рідна людина, дискурс родини, невинуватості, б) *«ми нічого не знали, ми тут ні до чого, ми й захищаємо його тільки тому, що він нам рідний, а якими справами він опікувався – не маємо уявлення»*.

Схоже, що обидві ці стратегії було втілено у листах родичів М.Тимошенка.

Так, 25 грудня 1938 р. до наркома внутрішніх справ УРСР звернувся батько М. Тимошенка – Лука Трохимович. Вже у перших рядках коротко виклав перебіг подій, пов'язаний з репресуванням сина: *«Товаришу Народний Комісар! Прошу Вас вислухати, якого важкого нещастя зазнав я і моя родина й допомогти нам у нашому горі. Ви, товаришу Народний Комісар, очолюєте радянське правосуддя, і в змозі нам допомогти. Горю моєму полягає в тому, що старший мій син Михайло Лукич Тимошенко був заарештований 27 серпня 1938 р. у м. Кисві ... Я не знаю, в чому його звинувачують, але я глибоко впевнений в його невинуватості. ...»*. Продовжуючи, розповідає про сина, зокрема й те як той у 16-річному віці пішов добровольцем до Червоної армії, як вони разом – в один день вступили до лав РКП(б) у 1924 р., як син

⁴⁴ ГДА СБУ, ф.12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 102.

⁴⁵ Там само, арк. 77.

18 років віддано служив в органах НКВС. *«Я прошу Вас... переглянути справу мого сина. Він хворий, і довге очікування може негативно позначитися на його здоров'ї. Я прошу Вас. Вірте мені. Не лише як батько впевнений в чесності свого сина, але й як патріот своєї Великої Соціалістичної Батьківщини, яка дорожить кожним своїм відданим сином»*⁴⁶, – такими рядками завершується лист.

Неодноразово писали подібні звернення до наркома внутрішніх справ УРСР і союзного НКВС молодший брат Тимошенка – Олександр та його дружина Сара Голованевська, яка також служила в НКВС й доводилася племінницею Поліні Жемчужиній – дружині голови радянського уряду В.Молотова. Ще у вересні 1938 р. вона вже розмовляла з Поліною Семенівною стосовно заарештованого родича. Та переконувала племінницю, що брата її чоловіка обов'язково звільнять, оскільки той був заарештований за часів О.Успенського. Пізніший лист С.Голованевської, адресований своїй тітці вже у січні 1939 р., потрапив до НКВС СРСР⁴⁷.

Наслідуючи приклад своєї дружини у сподіванні, що саме за сприяння П.Жемчужиніної його листи потраплять до очільника НКВС СРСР Л.Берії, чинив і Олександр Тимошенко. З допису до дружини В.Молотова, що зберігається у справі М.Тимошенка, можна довідатися про зміст усіх інших листів, позаяк там міститься їх переказ. Передусім, у них викладалася історія всієї родини, їх участі у революційній боротьбі, «розбудові радянської держави». Звичайно, основна увага зосереджувалася на долі старшого брата. Дізнаємося, що його справа була перекваліфікована зі «шпигунства» на «участь у контрреволюційній троцькістській організації». Окрім іншого, викладалася й дещо дивні речі, вірогідно, для того, аби довести власну лояльність сталінському режиму та продемонструвати переконаність у «справедливості» слідства: *«Арешт старшого брата всю нашу родину приголомшив, оскільки ніхто з нас ніколи нічого негідного за ним не помічав... До теперішнього часу ми навіть не знаємо, ворог він чи заарештований ворогом за боротьбу з ворогами. Уся наша родина намагається з'ясувати, хто ж такий Михайло Лукич*

Тимошенко. Якщо ворог, тоді так і скажіть, і ми будемо знати, що один з нашої родини виявився негідником, і ніхто з нас не подумає про нього». Олександр наголошував: *«Я не стверджую, що заарештований Тимошенко не винен і не прошу ніяких пільг для нього, оскільки не знаю, які обставини передували арешту. Для мене не зрозуміло, чому перекваліфіковано обвинувачення і чому його справа ще й досі не з'ясована»*. А далі вже прориваються емоції не більшовика, а стурбованого брата: *«Арештований Тимошенко хворів відкритою формою туберкульозу, який може поновитися, і це може призвести до того, що він помре ще до розгляду його справи у відповідній судовій інстанції ...»*⁴⁸.

Згадані листи потрапили до заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова, який зацікавився цією справою й узяв її під свій контроль, доручивши начальнику УНКВС по Київській області доповісти про причини арешту М.Тимошенка. Саме після цього – вже наприкінці січня 1939 р. у Києві між керівниками різних структур НКВС УРСР активізувалося листування щодо з'ясування обставин репресування чекіста.

25 січня заступник наркома НКВС УРСР М. Горлинський надіслав повідомлення першому заступнику союзного наркома внутрішніх справ, начальнику ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулову щодо справи М.Тимошенка. Підсумовуючи, написав: *«Не зізнався. Викривається чотирма арештованих»*⁴⁹.

Окрім іншого, «обтяжливими обставинами» для М.Тимошенка, за цілком звичною традицією радянської каральної практики тієї доби, стали й опосередковані «компрометуючі» матеріали, долучені до матеріалів справи. Ідеться про походження дружини, а також окремі факти з минулого його батька Луки Трохимовича, 1877 року народження. Останній перебував на обліку секретного відділу Сумського окружного відділу ДПУ УСРР за те, що начебто, в 1925 р. отримував з Америки анархістську газету «Рассвет». Дружина належала до «класово ворожих елементів», оскільки її батько був торговцем, а брат і сестра в роки непу також займалися цим – неприйнятним для пролетарської дер-

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 106–107.

⁴⁷ Там само, арк. 73–74 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 75–75 Зв

⁴⁹ Там само, арк. 94, 95.

жави бізнесом, за що в 1928 р. позбавлялися виборчих прав. Пізніше, вже під час перебування чекіста у тюрмі, – у серпні 1939 р. чоловіка сестри дружини Тимошенка – Мілітарева засудили до 15 років таборів ГУЛАГ з поразкою в правах на 5 років за ст. 54-6 КК УРСР (розголошення державної таємниці). Щоправда, вже у жовтні 1939 р. його виправдали й звільнили з-під варти.

На початку весни 1939 р. учергове активізувалася дружина М.Тимошенка, поживавивши своє листування з НКВС УРСР. Вона почала буквально закидати своїми зверненнями республіканський наркомат, вимагаючи покращити хоча б побутові потреби свого чоловіка, посиляючись на те, що він має ваду серця та хворий на туберкульоз, потребує посиленого харчування та інших більш-менш пристойних умов існування у тюрмі. У березні Софія Борисівна двічі зверталася до начальника 3-го відділу НКВС із проханням дозволити передати чоловіку деякі речі з тих, що були вилучені під час арешту. У червні вона знову пише до помічника прокурора військ НКВС УРСР Хачатуряна з проханням передати до в'язниці спідні штани, сорочки, шкарпетки; у липні – продукти харчування⁵⁰.

Не обмежившись цим, жінка вирішила обстоювати і свої права, оскільки після звільнення їй не повернули квартиру, де вони спільно мешкали з чоловіком. В одній із заяв вона пише про це: *«Сім місяців я знаходжусь буквально на вулиці, ночую у знайомих, а іноді сиджу на вокзалі. ... Прошу допомогли отримати мені житло, аби я змогла влаштуватися на роботу...»*⁵¹.

Зрештою Хачатурян віддав розпорядження заступнику начальника слідчої частини НКВС УРСР С.Калужському про повернення Софії Борисівні всіх відібраних речей та виділення кімнати. Більше того, він вимагає з'ясувати, хто винен у *«незаконному виселенні родини Тимошенка на вулицю»* та притягнути їх до відповідальності⁵². Слово «незаконно» у вердикті видається справжнім глузуванням над багатьма іншими родинами, з якими радянська влада чинила так само, оскільки дружини та діти «воро-

гів народу» (відповідно до наказу № 00486 від 15 серпня 1937 р.) потрапляли під репресії й різні дискримінації, зокрема й позбавлення житла тощо.

Після позитивного рішення про повернення речей та житла дружині енергійнішими стали й звернення самого М.Тимошенка, який упродовж весни – на початку осені 1939 р. вперто й послідовно наполягав не лише на пришвидшенні вирішення його долі, а й апелював до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ, аби ті врахували потреби дружини й повернули гроші, коштовності та речі, конфісковані під час арешту.

У травні 1939 р. (точні дати не встановлені) він кілька разів листовно звертався до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ, двічі – до начальника 3-го спецвідділу НКВС УРСР Є. Громовенка із заявами. З тексту однієї з них стає зрозумілим, що в січні 1939 р. з ним дійсно зустрічався начальник згаданого підрозділу, який пообіцяв, що справа буде закрыта найближчим часом. Окрім цього, заявник наголошував, що від 10 березня, коли відбувся черговий допит, його більше не викликали й тому невідомо, як саме просувається справа, хоча він має інформацію про призначення нового слідчого. М.Тимошенко вкотре називає колишнє керівництво НКВС, ініціаторів арешту «політичними перестраховальниками», які пішли на такий несправедливий крок на підставі брехливих звинувачень, «фашистського наклепу» й просить пришвидшити розгляд його справи⁵³.

В одному зі своїх листів уже до першого заступника, т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова він знову повторював, що упродовж останніх двох з половиною місяців його взагалі не викликали на допити і, не стримуючись, в'їдливо перепитував: *«можливо це новий метод слідства?»*. Загалом справедливо закидаючи очільнику свого ж відомства, М.Тимошенко лукавить, роблячи вигляд, що раніше затягування слідства, поряд із швидкою розprawою, було винятком, а не традицією. А поведився він так впевнено, ймовірно, знаючи, що колишній нарком НКВС УРСР О.Успенський

⁵⁰ ГДА СБУ, ф.12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 40.

⁵¹ Там само, арк. 42.

⁵² Там само, арк. 48.

⁵³ Там само, арк. 62, 63 Зв.

вже заарештований і оголошений «ворогом народу». Тому й у листі далі підкреслює, що його «справа стала наслідком перестраховки та провокації» з боку згаданої особи і тепер він пов'язує свої надії зі справедливою позицією нового наркома, завдяки якому зможе «реально відчувати, що означають більшовицькі права»⁵⁴.

З огляду на зміст звернень, стає зрозумілим, що певна активізація розслідування, спричинена увагою до неї В.Меркулова у березні 1939 р., вже у наступні місяці знову перейшла у стадію стагнації.

Вірогідно, саме під час цієї «паузи» М.Тимошенка перевели з внутрішньої тюрми НКВС, розташовано в комплексі відомчих споруд (вул. Володимирська, 33), до Лук'янівської в'язниці*. Пояснити логіку такого вчинку з боку керівництва НКВС нині важко, оскільки в документах відсутня мотивація, як, зрештою, й відповідний припис щодо цього. Але небезпідставним видається припущення, що це відбулося саме через пом'якшення суворості обвинувачення. А може й втручання В.Меркулова далося взнаки, позаяк сам бранець поведився дедалі зухваліше.

У червні 1939 р. він чотири рази звертався з претензією до начальника першого зі згаданих місць позбавлення волі, аби звідти йому передали відібрані у нього речі, зокрема й золотий годинник фірми «Лонжин». При цьому навіть погрожував адресату «не затримувати пересилання», інакше «звертатиметься за поясненнями до наркома внутрішніх справ майора держбезпеки Кобулова», оскільки йому вже набридло зволікання⁵⁵.

3 липня 1939 р. М.Тимошенко пише до старшого слідчого НКВС УРСР Богданова, який тоді

вів його справу, з претензією: *«Вже пройшов місяць з [дня] останнього допиту. В обіцяний термін Ви мене не викликали! Ймовірно, в слідчій частині вважають, що перебування 11 місяців під слідством приносить мені задоволення. Наполегливо прошу Вас викликати мене, якщо не за справою, то для задоволення моїх особистих прохань, про які я говорив»*⁵⁶.

Приблизно в той же час він апелює й до начальника секретаріату наркомату внутрішніх справ із проханням не лише передати наркому чергового листа, а й з вимогою відповіді, чому листи, надіслані раніше до очільника республіканського НКВС, залишилися без відповіді.

Доволі емоційним є третє звернення М.Тимошенка до наркома НКВС УРСР (без дати. – Авт.) Дописувач наголошує, що добре усвідомлює намагання слідства знайти на нього компрометувальні матеріали й категорично спростовує всі обвинувачення: *«Я – не винен! Навіть «методи» часів ворога Успенського не змусили мене стати на шлях провокації! І ціна людей, які виконували «замовлення» Успенського, мені відома»*. Він вкотре просить викликати його для особистої розмови з наркомом і виявляє стурбованість, чому й досі ні нарком, ні його заступник особисто з ним не спілкувалися. *«Я – більшовик, – пафосно продовжує М.Тимошенко. – Для мене не може існувати визначення «Один порятунок для приреченого – ніякого порятунку» (Вергілій*). Я переконаний, що чесну людину нікому не буде дозволено зробити злочинцем та негідником»*⁵⁷.

Втомою та роздратуванням просякнуті й наступні апеляції до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ. У зверненні

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 59–60.

* У 1939 р. всі в'язниці, в тому числі й ті, що належали до системи органів державної безпеки, перебували у підпорядкуванні Головного Тюремного управління (ГТУ) НКВС СРСР. З початку 1940 р. певну їх частину передали ГУЛАГ, використовуючи як пересильні тюрми (пункти). Вже у лютому 1941 р. у контексті загальної масштабної реорганізації органів внутрішніх справ та державної безпеки, в т.ч. й поділу НКВС СРСР на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки – у складі НКВС СРСР залишилися управління, яке опікувалося тюрмами. Щоправда, тепер від його старої назви прибрали слово «Головне». Внутрішні тюрми органів державної безпеки підпорядкували обліково-архівному відділу («А») НКДБ.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 45.

⁵⁶ Там само, арк. 46.

* В архівній справі написано російською: «Одно спасенне обреченного – никакого спасення». Більш розповсюдженою версією є наступна редакція цього афоризму: «Одно спасенне у победенных — не надеяться ни на какое спасенне» Джерело: <http://www.wisdoms.ru/pavt/p41.html>

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 47.

від 3 вересня 1939 р. (одинадцятому за рахунком!) він уже не просить, а вимагає завершення розслідування: *«Припиніть, будь ласка, цю нескінченну перевірку, про це прошу!»* За п'ять днів – черговий лист адресований начальнику слідчої частини НКВС УРСР: *«Протягом трьох місяців не викликався на допит. ...Перебуваю у в'язниці 13 місяців! ... Матеріали обвинувачення цілком абсурдні, легковажні, а головне – брехливі!»*. Досвідчений співробітник радянських спецслужб, також причетний до ведення «контрреволюційних» справ, добре знайомий з традиціями чекістів, обурюється і гостро критикує методи роботи своїх колег: *«Дешево все ж таки розцінюється гідність більшовика, людини! ... У в'язниці навіть мінімальне прохання залишається без відповіді – це факт, сумна правда!»* Продовжуючи свої епістолярій, він вдається й до аналогій: *«У дореволюційного письменника Решетникова є оповідання «Яшка» (Ленін дав досить позитивний відгук його творчості)*, і там написано, що той просидів під слідством півтора року, а потім був засуджений до двох місяців ув'язнення. Схоже, що я – такий самий «Яшка». 13 місяців в'язниці за те, що все своє життя був чесним та непідкупним більшовиком і відданим сином батьківщини!»* І нижче знову дублює своє безкінечне прохання «прискорити слідство», а також дозволити йому «з волі» отримати французький словник і хрестоматію. Останнє вказує не лише на рівень освіченості в'язня, а й на те, що він дійсно володів кількома мовами й продовжував удосконалювати свої знання. Закінчується заява емоційним гаслом політичного забарвлення: *«Я вірю лише в більшовицьку правду!»*⁵⁸

Окрім вимог розібратися з його справою, у М. Тимошенка залишалися й інші претензії до слідства, зокрема й щодо довготривалої заборони на отримання особистих речей. Зрештою, в липні 1939 р. слідчий Богданов підписав пози-

тивний вердикт щодо повернення частини «носильних речей» із конфіскованих під час арешту (плащ-пальто воєнного зразка, напівчоботи на подвійній підошві, гумові калоші до них, брюки, дві верхні сорочки, три пари трусів, 6 пар шкарпеток, спортсменку і навіть подушку)⁵⁹.

Загалом за час перебування М.Тимошенка під арештом, змінилося шість слідчих, які вели його справу! Звісно це впливало на хід розслідування й відповідно затягувало його, позаяк кожен наступний мав витратити певний час на ознайомлення з її матеріалами. Незважаючи на таку ротацію слідчих, не припинялися їх намагання щось витягнути з арештанта, аби підсилити обвинувачувальний складник справи. Хоча очевидним є й те, що до нього не вдавалися до «спеціальних методів» вибивання зізнань, коли показання по суті вибивали із застосуванням сили, катуванням.

Натомість використовувався відомий з давніх часів методів – «внутрішньо-камерної розробки». До камери, де сидів М.Тимошенко, був вміщений агент під виглядом підслідного, який мав встановити з ним довірливі стосунки й дістати інформацію для слідства. Згодом ця особа звітувала, що його тимчасовий «сусід» дійсно сподівався і плекав надію «на партійну об'єктивність» з боку слідства. Проте тривале ув'язнення, очні ставки та сам хід розслідування вплинули на його психологічний стан і, начебто, він став серйозно замислюватися над вчиненням самогубства, оскільки не знаходив більше сили «очікувати на неминучий розстріл». «Він справляє враження вовка, загнаного у безвихідь, через що у нього з'явився сильний головний біль (без симуляції)», – повідомляв агент⁶⁰.

Окрім інформації «підсадної качки», серед архівних документів збереглися свідчення й інших осіб, які проливають додаткове світло на морально-психологічний портрет ув'язненого чекіста. Кілька днів з ним в одній камері сидів

* Ф.М.Решетников – російський письменник-шестидесятник, представник революційно-демократичного напрямку російської літератури, його твори друкували в «Современнике», «Искре», «Отечественных записках». Оповідання «Яшка. Очерк из Петербургской жизни. Из цикла «Забывтые люди», де письменник змалював страшну картину пролетарського дитинства, вважається його кращим твором. Деякі оповідання автора використовував В. Ленін у своїх статтях.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 34–35.

⁵⁹ Там само, арк. 54.

⁶⁰ Там само, арк. 109.

відомий український історик К.Штепа*, який згодом зауважував, що М.Тимошенко суттєво відрізнявся від інших працівників НКВС. «Він був розумнішим за багатьох..., не жорстоким», – констатував історик і підкреслював те, в чому, власне, важко сумніватися, зважаючи на місце служби й пануючу на той час атмосферу в державі, – «...хоча, якби тому довелося, у межах службової компетенції, бити заарештованих, ймовірно, він би це робив, проте без особливого службового зав'язання»⁶¹. Ось саме про відсутність цього «зав'язання», вірогідно, й писали у своїх характеристиках ті, хто за своїм службовим обов'язком характеризував М.Тимошенка ще у перші роки служби в органах державної безпеки. Це й вирізняло його серед інших чекістів-інквізиторів.

Далі К. Штепа зауважував те, що також не викликало сумнівів, оскільки з поведінки чекіста, його життєвої стратегії, кар'єрних перипетій випливало, що ця людина не мала щонайменших ілюзій щодо змісту більшовизму та його справжнього обличчя: «М.Тимошенко «у партійну лінію не вірив», у нього не було «ідолопоклонства» перед очільниками системи, «а всі «ексцеси» «сжовицини» пояснював «кар'єризмом та тупістю виконавців». На відміну від інших, він слідству не допомагав, «п'єс не розігрував», винним себе не визнав і нікого не обмовив у контрреволюційній чи шпигунській діяльності», – підкреслював український історик⁶².

Дійсно, в матеріалах слідчої справи є інформація про те, що від нього намагалися отримати компрометувальні матеріали на деяких колишніх колег, зокрема, на співробітника управління НКВС по Сталінській області І.Розова, який

упродовж 1934–1936 рр. працював за лінією ІНВ і спілкувався з М. Тимошенком. Зараз важко сказати, чи дійсно арештант так стійко тримався, чи на початку 1939 р. змінилася атмосфера ведення слідства. Однак цілком очевидним і неспростовним залишається факт: перебуваючи під слідством, він нікого не очорнював і наклепів не писав. Що, зрештою, пізніше й було зафіксовано ним у анкеті: «Заарештований ворогами народу в 1938 р. поведився як більшовик: ні себе, ні кого іншого не обмовив».

На переконання К.Штепи, більшість співробітників НКВС, які опинилися у в'язниці, зокрема й М.Тимошенко, масові репресії пояснювали так званою «теорією соціально-політичної профілактики». Її сутність зводилася до того, що «радянська правосвідомість», на відміну від «буржуазного» права та судової практики, визнавала злочином не лише вчинене діяння («злочинний акт»), а й «потенційний злочин», а звідси – й необхідність його попередження. Продовжуючи аналізувати логіку діяльності радянських спецслужб, український історик зауважував: «Каральні органи повинні були своєчасно втрутитися, аби позбавити суспільство від «потенційних» заколотників, шпигунів, саботажників, терористів тощо. А тому немає нічого дивного та протиприродного, коли через апарат ДПУ та НКВС, поряд з дійсними злочинцями, активними контрреволюціонерами та ворогами радянської влади, проходили мільйони «потенційних», які усувалися або ліквідовувалися в порядку «соціально-політичної профілактики». Єдине, що у тій ситуації їх хвилювало: навіщо було надавати «потенційним» діям видимість «реальних», вишукуючи передбачувані, але не вчинені злочини? Було б навіть простіше,

* Штепа К.Ф. (1896–1958) – український історик, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського університету; з 1931 р. – голова Комісії з історії Візантії Академії наук УСРР. Заарештований у лютому 1938 р., до вересня 1939 р. перебував у Київській в'язниці НКВС. Звільнений без пред'явлення звинувачень. Під час нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) працював завідувачим відділом народної освіти, ректором університету, головним редактором газет «Нове українське слово» та «Последние новости». У 1943 р. виїхав до Берліну, де редагував журнал для оstarбайтерів «На досуге». У 1945–1947 рр. – бібліотекар кардинала фон Галена, у 1947–1949 рр. – працює у журналах «Грани», «Посев». З 1950 р. – співробітник та співзасновник Мюнхенського інституту з історії та культури СРСР. У 1952 р. переїжджає до США, де продовжує наукову діяльність та працює на радіостанції «Свобода».

⁶¹ Штепа К. Ф. «Ежовщина» // ХХ век. История одной семьи / Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья – М.: РУСАКИ, 2003. – С. 15–138: ил. (Материалы к истории русской политической эмиграции; вып. 8) // Электронный ресурс: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>

⁶² Там само.

⁶³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 25.

з їх точки зору, «усувати взагалі всіх підозрілих через їх «соціальну небезпечність», не вигадуючи н'єс, легенд та фабул»⁶⁴.

Не переповідаючи далі обставин перебування М.Тимошенка в тюрмі, його особливо прискіпливе листування з керівництвом НКВС УРСР щодо повернення його дружині не лише вкрай необхідних речей, а й доволі великого переліку коштовностей та атрибутів комфортного життя, варто наголосити: слідству так і не вдалося довести його причетність до висунутих обвинувачень.

Він дійсно не скорився і поведився досить послідовно. Це нарешті далось взнаки. За його скаргою військовий прокурор військ НКВС Київського округу Морозов у серпні 1939 р. переглянув справу й виніс вердикт про звільнення М.Тимошенка. Втім, і після цього, навіть враховуючи те, що формальних доказів його провини не було, а звинувачення будувалося лише на підставі свідчень засуджених співробітників НКВС, які згодом – у ході слідства відмовилися від своїх слів, заступник наркома внутрішніх справ УРСР А.Кобулов вирішив діяти на власний розсуд. Він ініціював абсолютно дивний алгоритм: передати справу М.Тимошенка на розгляд Особливої наради НКВС СРСР, про що й доповів службовою запискою наркому внутрішніх справ СРСР Л.Берії⁶⁵. Невідомо, що саме відбувалося в кабінетах наркомату внутрішніх справ та прокуратури впродовж наступних двох місяців, але 10 жовтня 1939 р. згаданий вище прокурор знову дублює свій вердикт: «*припинити справу за відсутністю складу злочину ... відповідно до ст.4 п. «д» УПК УРСР*»⁶⁶. Наступного дня, після 14-місячного перебування за ґратами, М.Тимошенка звільнили з-під варти. Незабаром відновили і в лавах ВКП(б).

Утім, керівництво республіканського наркомату, зокрема й слідча частина, вважали небажаним його подальшу службу та будь-яку причет-

ність до НКВС⁶⁷, посилаючись не лише на певні «компрометувальні матеріали», а й навіть те, що він довгий час працював на відповідальній посаді за кордоном «при ворожому керівництві». Тому 15 січня 1940 р. стосовно М.Тимошенка було ухвалене абсолютно абсурдне рішення: «*відправити на пенсію по лінії Наркомату за кордонних справ*», а в квітні 1940 р. його звільнили з органів НКВС у запас у зв'язку «з неможливістю подальшого його використання в органах НКВС»⁶⁸.

Із такою ухвалою М.Тимошенко не погодився і, вкотре виявивши непоступливість, розпочав чергове протистояння, тепер уже апелюючи до вищих партійних органів, оскільки шукати правди у своєму «рідному» відомстві вважав марною справою. Потрібно зауважити, що цього разу його питання вирішилося доволі швидко, оскільки воно перебувало на контролі відділу кадрів (ВК) ЦК КП(б)У. Заступник керівника цього підрозділу Крячун рекомендував поновити М.Л.Тимошенка на роботі в органах НКВС начебто за особистою вказівкою М.Хрущова, що зрештою і відбулося у тому ж квітні 1940 р. Тривале перебування під слідством у в'язниці зарахували до загального стажу роботи в органах внутрішніх справ⁶⁹.

Повернення на службу

Отримавши моральну сатисфакцію, учорашній в'язень повертається на службу в органи внутрішніх справ і на короткий час переїжджає до Одеси, де працює заступником начальника відділу продовольчого забезпечення УНКВС по Одеській області. Але невдовзі, вірогідно, вирішивши використати належним чином досвід М.Тимошенка, його переводять до Київської школи вдосконалення оперативного складу НКВС СРСР* із шестимісячним терміном навчання, створеної у червні 1940 р. (у лютому 1941 р. підпорядкованій НКДБ СРСР) й призна-

⁶⁴ Штепа К. Ф. «Ежовщина» // Електронний ресурс: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 12. (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 25-33.

⁶⁶ Там само, спр. 3898, т. 3, арк. 23

⁶⁷ Там само, т. 1, арк. 19.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само, арк. 20.

* Київська школа удосконалення оперативного складу НКВС СРСР розпочала свою роботу у колишньому приміщенні школи міліції на Батієвій горі (тоді – до 1944 р. – вул. Дяківська, 4, у 1944-1991 рр. – узвіз Степана Разіна, нині – вул. Амосова).

чають викладачем спецдисциплін. На той час він дійсно вирізнявся з-поміж інших кадрів цього відомчого навчального закладу своїм інтелектом і глибокими знаннями особливостей агентурної роботи, позаяк належав до нечисельної когорти педагогів, які працювали на території іншої держави і могли поділитися своїми знаннями з слухачами спеціального вузькопрофільного закладу. Його пам'ятали випускники та дякували за набуті знання, які вони використували в оперативній роботі вже в роки нацистської агресії⁷⁰.

Утім, минуле нагадувало про себе і під час роботи в школі, зокрема й підвищеною увагою до нього з боку відповідних підрозділів наркомату внутрішніх справ, які стежили за «чистотою» своїх кадрів. Так, у жовтні 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР П. Чемісов дав вказівку начальнику 3-го (Контрольованого) відділу УДБ НКВС УРСР П. Тимофєєву перевірити старі обвинувачення М.Тимошенка, зокрема й стосовно щодо причетності до шпигунської діяльності на користь Польщі, порадивши звернутися за поясненнями до Слідчої частини НКВС СРСР⁷¹. Відповідний запит до згаданого підрозділу союзного наркомату дійсно був направлений навесні 1941 р. Чекаючи відповіді з Москви, кадровики НКВС УРСР не галяли часу. Вони знову продублювали всі старі закиди на адресу М.Тимошенка. У квітні 1941 р. старший слідчий Особливої інспекції НКВС УРСР склав довідку, де серед старих аргументів з'явився і новий аспект. Тепер автор документа зафіксував таке: «*Чи проводилася НКВС СРСР перевірка та дослідження свідчень О. Успенського, даних немає*» й знову нагадав про те, що «*слідча частина наркомату внутрішніх справ [після його звільнення з тюрми] вказала на те, що використання М.Тимошенка в органах НКВС у подальшому є небажаним*»⁷². Отже, рекомендацію ЦК КП(б)У та рішення НКВС УРСР щодо поновлення його на роботі було проігнороване. Невідомо, чим би обернувся для нього цей новий оберт «уваги», якби не початок нацистської агресії.

У період нацистської навали та перші повоєнні роки

В умовах несприятливого розвитку бойових дій на території СРСР, браку досвідчених кадрів М.Тимошенка відрядили на оперативну роботу, призначивши керувати відділом Першого управління (розвідки) НКДБ УРСР. За логікою керівництва радянських спецслужб, «непевний», але досвідчений співробітник тепер став у нагоді. Його залучили до роботи, яка вимагала знань і відповідного досвіду. Очолоюючи цей підрозділ упродовж 1941–1943 рр., він виконував завдання розвідувального характеру у фронтовій та прифронтовій смузі: протягом червня – серпня 1941 р. займався підготовкою та «перекиданням» за лінію фронту розвідувальних груп і партизанських загонів; у грудні 1942 р. – лютому 1943 р. очолював розвідувально-оперативну групу на підступах до Сталінграда; з лютого 1943 р. – спочатку виконував обов'язки, а з березня 1944 р. вже офіційно призначений начальником оперативного відділу НКВС УРСР⁷³.

Завдання, які покладалися на нього в цей важкий для країни час, належали до розряду надскладних і важливих і вирішував він їх успішно. Тому у вересні 1943 р. майору держбезпеки М.Тимошенку було присвоєне чергове спеціальне звання «підполковник держбезпеки»⁷⁴, а за виконання «спецзавдання» (так написано в нагородному листі) він був удостоєний ордена Червоної Зірки. У жовтні того ж року отримав медаль «Партизану Вітчизняної війни

І ступеня», в липні 1943 р. – медаль «За оборону Сталінграда», у серпні 1944 р. «за виконання завдань Червоної армії» – орден «Вітчизняної війни другого ступеня», в січні 1945 р. «за вислугу років в органах НКВС» – орден «Червоного прапора», в листопаді 1945 р. –

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 165.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали інспекції, спр. 123, арк. 144.

⁷² Там само, арк. 140.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 79 Зв.

⁷⁴ Там само, арк. 79.

медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Вже по війні – у грудні 1945 р. «за вислугу років в органах НКВС» був удостоєний найвищої нагороди СРСР – ордена Леніна, а у лютому 1946 р. наказом НКВС УРСР «за виконання спеціальних завдань НКВС СРСР в роки вітчизняної війни 1941–1945 рр.» отримав й вищу відомчу нагороду – знак заслуженого працівника органів НКВС.

Після очищення території СРСР від окупантів, у ході організаційної перебудови підрозділів наркомату внутрішніх справ, що опікувалися питаннями військовополонених та інтернованих, відбувся черговий поворот у кар'єрі М.Тимошенка, якого у лютому 1943 р., як зазначалося вище, перевели з 1-го Управління до Управління НКВС УРСР у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) й призначили начальником оперативного відділу, на який покладалася організація агентурно-освідомчої мережі серед табірному контингенту, підбор та вербування агентури, проведення слідства у справах військовополонених тощо. У цей період в роботі з військовополоненими, окрім, власне, організаційно-структурної перебудови в Українській РСР, пристосованій вже до мирного часу, неабияка увага зосереджувалася на підготовці відкритих судових процесів, зокрема і в Києві: виявлення військових злочинців, співробітників розвідувальних і контррозвідувальних органів, зрадників, пособників, свідків звірств, збирання матеріалів, чим, власне й займалося Управління*, заступником якого від січня 1946 р. став М.Тимошенко⁷⁵.

Яку саме роль відіграв М.Тимошенко у підготовці Київського процесу, що відбувався 17–28 січня 1946 р., з документів відомчих архівах України – ГДА МВС і ГДА СБУ,

встановити не вдалося. Хай там що, але в лютому 1946 р. «за успішне виконання завдання з організації та забезпечення судових процесів по справах про злодіяння фашистських загартбників на території Української РСР» наказом НКВС УРСР він отримав подяку та матеріальну винагороду у розмірі місячного окладу⁷⁶.

Рік по тому – в лютому 1947 р. атестаційна комісія МВС УРСР ухвалила рішення, що М. Тимошенко заслуговує на присвоєння звання «полковник». Утім, думка республіканського відомства була проігнорована в Москві. А за місяць, у березні, 45-річного, ще повного сил чоловіка звільнили у запас Міністерства Збройних сил СРСР** «за станом здоров'я». Проте це був лише формальний привід. Імовірно, внаслідок чергової кампанії з «очищення» органів внутрішніх справ здійснювалася й перевірка особового складу керівництва УПВІ. В усякому разі, саме в той час раптово з'являється довідка, складена на підставі матеріалів з особової справи М.Тимошенка, у висновку якої містилася доленосна ремарка щодо «неможливості подальшого використання в органах внутрішніх справ». І знову, як і в 1938–1939, 1940–1941 рр., зі зловісної «чекістської шафи» виринули «свідчення» А. Рагинського та О. Успенського майже десятирічної давнини, коли ті під тиском обставин заявляли на допитах про причетність колишнього радянського «віце-консула» до польських розвідувальних органів та ін.

Звичайно, що й цього разу вже звичний до подібних несприятливий колізій, М. Тимошенко не погодився з таким рішенням звернувся до секретаря ЦК КП(б)У О.Єпішева за сприянням у поновленні на службі, а також написав листа до міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова⁷⁷. Останній з адресатів дійсно

* У січні 1945 р. УПВІ було реорганізовано в Головне управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР), в структурі якого були організовані три самостійних управління, зокрема й Оперативне управління на чолі з комісаром держбезпеки 3-го рангу А. Кобуловим. У складі республіканських НКВС на правах самостійних управлінь були створені відповідні УВПІ, які з питань службової діяльності підпорядковувалися як керівництву НКВС, так і ГУПВІ НКВС СРСР.

⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2, арк. 7 зв., 77, 78; т. 4, арк. 6 зв.

⁷⁶ Там само, т. 2, арк. 7 зв.

** Народний комісаріат Збройних сил СРСР, який вже наступного місяця було перейменовано на Міністерство Збройних сил СРСР створений 25 лютого 1946 р. в результаті об'єднання Наркомату оборони та Наркомату ВМФ. У лютому 1950 року було проведено його розділ на Військове та Військово-морське міністерства СРСР. Нарешті у березні 1953 року відбулося повторне об'єднання цих відомств під назвою «Міністерство оборони СРСР».

зустрівся з дописувачем у Москві 12 червня 1947 р. у присутності заступника міністра внутрішніх справ із кадрових питань Б. Обручникова. Прочитавши довідку та обговоривши її зі скаржником, очільник союзного МВС (зі слів М. Тимошенка) дійшов висновку, що «підгрунття для його звільнення в запас він не бачить, працівники з таким досвідом і знаннями органам потрібні» і пообіцяв написати відповідний висновок за справою⁷⁸, що зрештою і відбулося, хоча й з певним зволіканням – лише за три місяці.

У серпні його поновили в органах МВС, а вже у вересні за вказівкою Б. Обручникова направили на роботу до Офіцерської школи МВС СРСР у м. Київ*, призначивши начальником заочного відділення й викладачем т.зв. «чекістському циклу».

Вже маючи сумний досвід перманентних переслідувань за старими закидами, у вересні 1947 р. М. Тимошенко вирішив діяти на випередження, аби поставити крапку у цій вакханалії. Він звернувся до Управління кадрів МВС СРСР з проханням підготувати відповідний висновок щодо безпідставності звинувачень, висунутих проти нього Успенським, та спростувати так звані «компрометувальні матеріали», залучивши остаточний виправдальний вердикт до його особової справи. Втім, бажаного результату не дочекався й «викривальні» пожовклі документи, як і раніше, припадаючи пилом у справі, наклали відбиток на його життя. Саме на їх підставі в листопаді 1948 р. відділ кадрів МВС СРСР на чергове подання (друге після 1947 р.) щодо присвоєння М. Тимошенкові військового звання «полковник» відповіли: «тимчасово затримується»⁷⁹.

Усе це видається дуже дивним з огляду на те, що паралельно з викладацькою роботою М. Тимошенко виконував і завдання міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова. Зокрема, виїжджав у 1947 р. до м. Сталіно (м. Донецьк), де, використовуючи свій попередній досвід, керував оперативно-слідчою групою МВС, сприяв підготовці відкритого судового процесу над військовими злочинцями німецької армії, який відбувся в жовтні того ж року.

Маючи, на відміну від багатьох інших колег, якісну середню освіту, він тяжів до здобуття й вищої. Спочатку – упродовж 1947–1948 рр. – навчався в університеті марксизму-ленінізму, отримавши на іспитах лише відміні оцінки. У 1948–1949 рр. екстерном здобував відповідний фах на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, склав екзамени, передбачені навчальним планом, і отримав диплом⁸⁰.

Удосконаливши свій освітній рівень, М. Тимошенко цілком обґрунтовано претендував на присвоєння звання «полковник». У 1949 р. (точна дата невідома. – *Авт.*) тогочасний начальник Київської офіцерської школи МВС І. Битневський підписав вже третє відповідне подання. І цього разу його відхилили з старим формулюванням. У листі за підписом заступника міністра МВС СРСР Б. Обручникова в 1949 р. до МВС УСРР «затримання» пояснювалося тою обставиною, що чергове присвоєння звань старшого офіцерського складу⁸¹ тимчасово припинено.

У жовтні 1949 р., залишаючись на попередній посаді заступника начальника школи – керівника заочного відділення, він разом з усім особовим складом школи перейшов у підпорядкування МДБ СРСР. І знову, замість присвоєння

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2, арк. 70, 75.

⁷⁸ Там само, арк. 6.

* Всеукраїнська школа НКВС СРСР у м. Київ створена у березні 1944 р. З осені 1945 р., окрім основного оперативного напрямку, в Школі були організовані додаткові потоки (курси): радистів, перекладачів німецької мови (для таборів військовополонених), а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Велика увага надавалася вивченню саме спеціальних дисциплін, засвоєнню знань з агентурно-оперативної діяльності. Незважаючи на її формальне підпорядкування НКВС, готувала оперативно-чекістські кадри для органів НКДБ. 10 жовтня 1946 р. реорганізована на Київську офіцерську школу МВС СРСР, від 28 жовтня 1949 р. перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування, і стала іменуватися Офіцерською школою МДБ СРСР. 9 жовтня 1950 р. відомчий навчальний заклад реформовано у Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР.

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 3.

⁸⁰ Там само, т. 1, арк. 181.

⁸¹ Там само, т. 3, арк. 9.

звання, на нього оголосили полювання. Тепер вже органи держбезпеки, які спіралися на старі «компрометувальні матеріали». Вже втретє (після 1940 та 1947 рр.) вони стали фатальними для М.Тимошенка. Але цього разу безповоротно.

Особливо не мудруючи, звільняючи його після 31 року служби в органах ВУНК –ДПУ – НКВС – МДБ, кадровики, окрім дублювання старого формулювання: «неможливість подальшого використання в органах МДБ», додали у відповідному наказі МДБ СРСР, датованому 10 липня 1950 р., й більш ганебне – з «позбавленням пенсії».

Обурений таким нищівним для себе вердиктом, М.Тимошенко подав на ім'я міністра державної безпеки СРСР Б. Кобулова клопотання про зміну формулювання. Ця його апеляція була задоволена. У новому документі (зі збереження попередньої дати) було зафіксовано, що він звільнений у запас Воєнного міністерства «*за станом здоров'я*»⁸². Чому колишнього чекіста зарахували до збройних сил, а не відомства, якому він служив стільки років, важко зрозуміти. Може, це не випадково збіглося в часі з переслідуваннями на колишнього міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова, й керівництво відомства в бажанні дистанціюватися від будь-яких «заплямованих» осіб вдавалося до таких алогічних кроків.

У вересні 1950 р. колишній співробітник радянських спецслужб написав скаргу на ім'я заступника міністра МДБ СРСР з кадрових питань генерал-майора О. Єпишева, який у 1947 р. сприяв його зустрічі з С.Кругловим і поновленню на службі, з проханням призначити аудієнцію, аби довести неправдивість «довідки», складеній на підставі матеріалів 1938–1939 рр. «*У часи напруженої міжнародної обстановки, – зауважував він, – (безпідставно) вигнати з органів старого та досвідченого працівника, відданого партії Леніна – Сталіна, можуть лише ті, хто зневажив інтересами нашої Батьківщини*». І далі наголосив: «*У державному праві сказано: «поторати злочинам – є злочин» («Scelere ve*

landum scelus»)*. *Я вважаю, що для радянського розвідника найбільш ганебним є смерть у власному ліжку, а не в боротьбі з ворогами своєї Батьківщини...»*⁸³.

Проте це клопотання залишилося проігнорованим. Тому 20 листопада 1951 р. ображений колишній чекіст звертається вже до республіканського МДБ, зокрема до заступника міністра з кадрових питань М.Слоня, із заявою, в якій мотивовано доводить брехливість «компрометуючих» матеріалів, що зберігалися в його особовій справі ще від 1939 р. Він вкотре підкреслює, що їх основна сутність зводиться до свідчень, які на допитах дали розстріляні А. Ратинський та О. Успенський. Звільнений із посади з принизливим для себе формулюванням, висловлює подив, вживаючи відоме французьке прислів'я у формі запитання: «*чому й доці мертві хапають живих?» (фр. «Le mortsaisit le vif»)*. А далі знову і знову вимагає вилучити згадані матеріали з його особової справи, оскільки вважає їх образливими, зауважуючи, що окрім морального пригноблення, вони не давали йому можливості працевлаштуватися навіть поза межами відомства. М.Тимошенко не просто просив, а «наполегливо клопоче» про створення відповідної комісії, яка б, вивчивши всі обставини, вилучила з його справи відповідні матеріали⁸⁴.

Нарешті він цілком слушно й обгрунтовано звернувся зі скаргою до МДБ УРСР із проханням звільнити його в запас не Воєнного міністерства, а саме МДБ СРСР із правом носити військову форму.

12 квітня 1952 р. Тимошенко знову дублює попереднє прохання до М.Слоня. Наголошуючи на безпідставності висунутих звинувачень, які були відхилені ще в 1939 р., він підкреслює, що таке ставлення до себе розцінює як пролонговану у часі репресію і вимагає своєї «повної політичної реабілітації». На його думку, «*довільне ставлення до фактів і документів*», коли навмисно ганьблять людину, «*не може і не повинно залишатися безкарним*»⁸⁵.

Скарга М.Л.Тимошенка була відхилена М. Слоном у травні 1952 р.

⁸² ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т. 1, арк. 71.

* Так написано у листі. Найбільш поширена версія цього висловлювання: «Приховувати злочин є злочином» («Покрывать злодейство – есть злодейство» – рос., «Scelere velandum est scelus» – латин.).

⁸³ ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т. 1, арк. 71.

⁸⁴ Там само, арк. 69.

⁸⁵ Там само, арк. 66.

Обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі переслідувало М.Тимошенка довгі роки й не було зняте остаточно, що позначилося на його долі й стало фактично «кармічним». Верхівка НКВС-НКДБ-МДБ дублювала це обвинувачення, хоча всі прекрасно усвідомлювали, що воно абсурдне. Реальна причина такого впертого гоніння й навіть дискримінації вже в пенсійному статусі, швидше за все, крилася в тому, що його вважали «ненадійним», оскільки він багато знав.

Аналізуючи перипетії життя та службової кар'єри, як і боротьбу цієї людини за відновлення свого доброго імені, дивує його впертість. Невже, прослуживши понад 30 років в органах держбезпеки, зокрема й в роки «Великого терору», відсидівши під слідством довгих чотирнадцять місяців, він щиро сподівався на те, що несправедливість «не може і не повинна залишатися безкарною»? З іншого боку, – така послідовність в обстоюванні своєю невинуватості за сталінської доби, до певною мірою, забезпечила його від можливих чергових – серйозніших випробувань.

Героїзувати або демонізувати постать М.Тимошенка постфактум не варто, оскільки він був продуктом системи. Відділити його долю та професійне сходження від цієї системи неможливо, як і зазирнути в найпотемніші куточки душі чекіста. Навіть найбільш нестримані слова його звернення до керівництва НКВС – МВС – МДБ і партійної верхівки не видають реального змісту почуттів та емоцій. Він викладає лише те, що вписувалося в контекст тогочасної політичної конструкції влади.

Із короткого запису в послужному списку вдалося уточнити перебіг подій, що розгорталися восени 1933 р. у радянському консульстві у Львові, а також з'ясувати, хто саме працював на посаді віце-консула під прізвиськом Голуб.

Михайло Тимошенко не був класичним розвідником. Він деякий час працював і в контррозвідувальних підрозділах, а також викладачем профільного навчального закладу. Не можна однозначно оцінити фахову діяльність фігуранта цієї наукової розвідки, так само як і світоглядні позиції, позаяк сама сутність його професії не передбачала широкого розголосу. Він, як і багато інших його колег, зокрема й розвідників, як правило, ніколи не деталізував обставин своєї служби. До того ж абсолютно очевидно, що щирої правди про свої погляди та ставлення до влади тоді ніхто з тих, хто працював в органах внутрішніх справ і державної безпеки, не декларував.

Уже в той час, коли стаття готувалася до друку редакцією журналу «Краєзнавство», авторам пощастило з'ясувати, що М. Тимошенку все ж вдалося досягти бажаного – відновити свої права ветерана органів державної безпеки. Він пішов з життя в серпні 1987 р. у м. Чернігові, куди переїхав після смерті дружини.

Між тим, неупереджений аналіз професійної діяльності цієї постаті дає змогу доповнити уявлення про організацію роботи радянських спецслужб, основні напрями й завдання, межі її компетенції, дієздатність, форми й методи діяльності.

References

1. Butko S. Stepan Bandera: «Ya sam pro cej atentat vy'rishy'v, ya dav nakaz jogo vy'konaty'» (OUN proty' Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini // Stepan Bandera. Zbirny'k dokumentiv i materialiv. – Ky'viv: Ukrayins'ky'j insty'tut nacional'noyi pam'yati, 2009 – S. 57–58;

2. Fitzpatrick S. Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton, NY, 2005, Pp. xii, 332.

3. Kerivny'ky' ukrayins'koyi zovnishn'oyi rozvidky' / Avtory'-uporyadny'ky': V.D.Xomenko, O.V.Skry'pny'k, I.M.Shy'denko ta in. – K.: Yaroslaviv val, 2010. – S.76–78.

4. Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. Berkeley, 1995; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin, Cambridge, Mass. 2006.

5. Kozlova N.N. Sovetsky'e lyudy'. Sceny y'z y'story'y'. – M. 2005. «Proshu razobrat' eto py's'mo y'ustrany't' odnostoronny'e vzglyady na rabochy'x, a y'nache ya budu vyznuzhden napy'sat' v CzK nashej party'y'»: py's'ma vo vlast' v poslevoennye gody // Vestny'k Rossy'jskogo uny'versy'teta druzhby narodov. Sery'ya: Y'story'ya Rossy'y'. 2013. – № 2. – S. 5–15.

6. Mirchuk P. Nary's istoriyi Organizaciyi Ukrayins'ky'x Nacionalistiv. – T. 1: 1920–1939. – Myunxen, London, N'yu-Jork: Ukrayins'ke Vy'davny'ctvo, 1968. – 638 s.

7. Petrov N.V. Kto rukovody'l organamy' gosbezopasnosti' 1941–1954. Spravochny'k. – M.: O-vo «Memory'al», «Zven'ya», 2010. – 1008 s.

8. Razvedka y' kontrrazvedka v ly'czax. Ency'klopedy'chesky'j slovar' rossy'jsky'x speczsluzhb / Avtor-

sost. A. Dy'enko, predy'sl. V. Vely'chko. – M.: Russky'j my'r, 2002. – 608 s.

9. «Rezhy'm pry'nudy'tel'nogo dovery'ya» v Sovetskoj Rossy'y', 1917-1941 gody//NEPRY'KOSNOVENNYY ZAPAS № 92 (6/2013).

10. Shapoval Yu.I. Ukrayina XX stolittya. Osoby ta podiyi v konteksti vazhkoyi istoriyi – K.: Geneza, 2001. – 560 s.

11. Shtepa K. F. «Ezhovshhy'na» // XX vek. Y'story'ya odnoj sem'y' / Y'n-t poly't. y' voen. analy'za, Centr po y'zuchen'y'u Rus. Zarubezh'ya – M. : RUSAKY', 2003. – S. 15–138 : y'l. (Materiy'aly k y'story'y' russkoj poly'ty'cheskoj emy'gracy'y' ; vyr. 8) // Elektronny'j resurs: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>.

12. Shuxevy'ch S. Moye zhy'ttya. Spogady'. – London: Ukrayins'ka vy'davny'cha spilka, 1991. – 619s., il.

13. Styazhkina O. «Pravy'l'na biografiya» peresichnoyi lyudy'ny' 1920-x rokiv: sproby' konstruyivannya my'nulogo (na materialax) Donbasu // Novi storinky' istoriyi Donbasu. – Donec'k, 2008. – 15/16. Rezhy'm dostupu http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – 12.03.2011).

14. Tumshy's M. Bol'shaya chy'stka. NKVD proty'v ChK / M.Tumshy's, A.Papchy'nsky'j. – Moskva: Yauza, Eksmo, 2009 // http://www.telenir.net/istorija/1937_bolshaja_chistka_nkvd_protiv_chk/p1.php

15. Ty'xomy'rov A. A. Zasluzhy't', opravdat' y' vernut' dovery'e party'y': sovetskoe «ya» v py's'max vo vlast' v rannej covetskoj Rossy'y' // Novejshaya y'story'ya Rossy'y'. 2016. - № 3 (17). - S. 138–158.

16. Ukrayina i Pol'shha 1920–1939 rr.: Z istoriyi dy'plomaty'chny'x vidnosy'n USSR z Drugoyu Richchyu Pospoly'toyu: Dokumenty' i materialy'. — Ky'yiv: Dux i Litera, 2012. – S. 433–436; 577.

17. Xell'bek J. Povsednevnyaya y'deology'ya: zhy'zn' pry' staly'ny'zme // Nepry'kosnovennyj zapas. 2010. # 4 (72). – URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2-pr.html> (data obrashheny'ya: 8.03.2016).

18. Zolotar'ov V. Kerivny'j sklad NKVS URSR pid chas «vely'kogo teroru» (1936–1938 rr.): social'no-staty'sty'chny'j analiz // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. – 2009. – № 2. – S. 86–115.